

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

ABBÂSİ DEVLETİ İLK DÖNEMİNDE ELÇİLİK KURUMU
(132-247/750-861)

Beyza AKTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

ABBÂSİ DEVLETİ İLK DÖNEMİNDE ELÇİLİK KURUMU
(132-247/750-861)

Beyza AKTAŞ

Danışman: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Cafer ACAR

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÖZDEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA/2023

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ
(Danışman)

Üye: Doç. Dr. Cafer ACAR

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÖZDEMİR

ONAY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2023

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanundaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim./...../2023

Beyza AKTAŞ

ÖZET

ABBÂSÎ DEVLETİ İLK DÖNEMİNDE ELÇİLİK KURUMU (132-247/750-861)

Beyza AKTAŞ

Yüksek Lisans, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

Temmuz 2023, 66 sayfa

İslam kurumlar tarihinin meydana gelmesinde Abbasiler dönemi büyük bir öneme sahiptir. Bu dönemde İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesi hızlanmış ve pek çok kurumun temeli atılmıştır. Devlet kurumları içinde en yetkili makam vezirliktir. Buna takriben gördüğü işlev bakımından elçilik yer almaktadır. Abbasilerin geniş sınır komşularıyla siyasi ve sosyal münasebet kurma ihtiyacı hasıl olmuş ve bu durum elçiliği önemli hale getirmiştir. Görev ve yetkileri zaman zaman değişmiş olsa da elçiler devletin siyasi yapısı içerisinde önemli rol üstlenmiştir.

Çalışmamızda Abbasilerin ilk döneminde elçiliğin mahiyeti irdelenmiş ve İslam tarihi kaynaklarından faydalanılarak bu kurumun devlet idaresindeki faaliyetleri ana hatlarıyla incelenmiştir. İslâm tarihini, beş asır boyunca etkilemiş, meydana getirdiği devlet teşkilatlanması ve siyasi faaliyetleri ile ciddi bir öneme haiz Abbâsî Devleti'nin gerek dâhili gerekse hârici pek çok hususta, elçilerinin gördükleri vazifeler ve faaliyetleri araştırılmış ve mevzubahis süreç içerisinde elçiliğin devletin siyasi organı olarak bir kuruma dönüşüp dönüşmediği hususu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbasi Devleti, ilk dönem halifeleri, elçilik, diplomasi

ABSTRACT**EMBASSY INSTITUTION IN THE EARLY ABBASIS
(132-247/750-861)****Beyza AKTAŞ****Master, Department of Islamic History and Arts****Thesis Advisor: Assoc. Dr. Ali HATALMIŞ****July 2023, 66 pages**

The Abbasid period holds great significance in the formation of Islamic institutions. During this era, the development of Islamic culture and civilization accelerated, and the foundations of many institutions were laid. Among the state institutions, the most authoritative position was that of the vizier, and accordingly, the role of the envoy, known as "elçilik," was established. The need to establish political and social relations with a wide range of neighboring states led to the increasing importance of diplomacy. Although the duties and powers of envoys varied over time, they played a significant role within the political structure of the state.

In our study, we have examined the nature of diplomacy during the early period of the Abbasids and analyzed the activities and effectiveness of this institution in state administration, primarily relying on historical sources of Islamic history. We have investigated the tasks and activities of envoys in various domestic and foreign matters of the Abbasid Caliphate, which had a significant impact on Islamic history for five centuries, and explored whether diplomacy transformed into an institutionalized body within the state's political structure during this period.

Keywords: Abbasid State, first period caliphs, embassy, diplomacy

ÖN SÖZ

İslam kurumlar tarihinin teşekkülü ve olgunluğa erişim süreci içerisinde Abbâsi Döneminin önemli bir yer tuttuğu aşîkardır. Hem siyasi ve sosyal hem de kültürel alanlarda meydana getirdikleri yeni kurumlar sonraki Müslüman devletlerini de etkilemiş ve onların katkılarıyla yaşama şansı bulmuştur. İslam tarihindeki pek çok kurum Abbasiler sayesinde meydana gelmiş ve gelişme göstermiştir. İktidara gelme yöntemleri ve siyaset anlayışlarıyla, İslam toplumuna örnek bir devlet teşkilatlanması modeli kazandırması gibi özellikleri Abbasi devletini, sonradan kurulacak olan İslam devletlerinden ayırıcı unsur olarak öne çıkarmaktadır. Dünya tarihinde hafızalarda yer edinmeyi başaran bu devlet, Yaklaşık beş asır sürecek olan yönetimi boyunca, gelecek dönemlerde kurulacak İslam devletlerinin rol model alacağı bir siyasi usul meydana getirmiştir.

Devletin önemli işlerinin görüşüldüğü danışma nitelikli divan toplantılarında, idari birimlerin görevlerini yürütme ve denetleme ile birlikte devletler arası iletişim ve ilişkileri idare eden elçilik teşkilatına da önem vermişlerdir. Zaman içerisinde gerçekleştirilen fetihler ile meydana gelen devletler arası münasebetlerde hiç kuşkusuz bu iletişim ve ilişkileri gerçekleştiren elçilerin büyük payı bulunmaktadır. Nitekim onlar savaş ve barışın sağlanmasında görev aldıkları kadar farklı kültürlerin birbirini tanınması konusunda da adeta köprü vazifesi görerek İslâm kültür ve medeniyetinin başta Batı dünyasına taşınmasına öncülük etmiş ve bu hususta değerli faaliyetler meydana getirmişlerdir. Abbasiler dönemindeki diplomatik gelişmeler ve devletler arası ilişkiler elçiliğin yürütme organı ile işlev görmektedir.

Elçilik hakkında dönemsel olarak daha ayrıntılı yapılması gereken çalışmaların azlığı bu konuyu seçmemizde etkili olmuştur. Biz bu çalışmamızda Abbasilerin ilk yüzyılında elçiliği ve elçilerin gerçekleştirmiş olduğu önemli faaliyetleri araştırdık. Mevzubahis dönemin daha önce müstakil olarak çalışılmaması bizi bu yöne sevk eden önemli bir saik olmuştur.

Elçiliğin Abbasî Devletindeki gelişimini ortaya koymayı amaçlayan çalışmamız iki bölüm halinde oluşturulmuştur. Birinci bölümde devletler arası faaliyet gösteren elçiliğin geçirmiş olduğu tarihsel süreç ana hatlarıyla tetkik edilmiştir. Elçilerin hakları ve etkinlikleri ile birlikte haiz oldukları görevler ve sorumluluklar ele alınmıştır. Elçilik görevi için özel bir ailenin ya da zümrenin seçilip seçilmediği ve elçiliğin bir kurum

haline gelip gelmediği tespit edilmiş, Abbâsilerin devraldığı elçilik mirası ve Abbâsi siyasi teşkilatında elçiliğin yeri ve kurumsallaşma tarihi araştırılmıştır. İkinci bölümde ise Abbâsilerin ilk dönemine (132-248/750-861) tekabül eden süreçte devletin başına geçmiş halifelerin idareleri altında kurulan diplomasi kanalları ve elçilerin faaliyetleri irdelenmiştir.

Bu çalışmanın konu tespiti ve araştırma süresince öneri ve desteklerini esirgemeyen çok kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Ali HATALMIŞ' a teşekkürü bir borç bilirim. Bu süreç boyunca hem kaynak temini hem de değerli tavsiyeleri ile katkıda bulunan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ' a minnettarım. İslam Tarihi okumalarımnda bana yardımcı olan değerli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÖZDEMİR'e ve Dr. Öğrt. Üyesi Aygöl DÜZENLİ' ye şükranlarımı sunuyorum. Son olarak çalışmamız boyunca özveri ile destek olan aileme çok teşekkür ediyorum.

Beyza AKTAŞ

Adana / 2023

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	1
2. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları	2
3. Kavramsal Çerçeve.....	5

BÖLÜM I

ABBÂSİLERİN İLK DÖNEMLERİNDE ELÇİLİK KURUMU

1.1. Elçiliğin Tarihçesi.....	8
1.1.2. Eski Medeniyet ve Kültürlerde Elçilik	12
1.1.3. İslamiyet Öncesi Araplarda Elçilik.....	15
1.1.4. Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemlerinde Elçilik	18
1.2. Abbasîlerde Devlet Teşkilatı ve Elçilik Kurumunun Yeri.....	20
1.3. Abbasîlerde Elçilik Kurumunda Meydana Gelen Gelişmeler.....	31

BÖLÜM II

İLK DÖNEM ABBÂSİ HÂLİFELERİ VE ELÇİLİK FAALİYELERİ

2.1. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh.....	36
2.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr	38
2.3. Muhammed el-Mehdî	43
2.4. Mûsâ el-Hâdî.....	44
2.5. Hârûnürreşîd	46
2.6. Emîn.....	49
2.7. Me'mûn.....	50
2.8. Mu'tasım-Billâh	51
2.9. Vâsık-Billâh	52
2.10. Mütevekkil-Alellah.....	53

SONUÇ	55
KAYNAKÇA.....	57
ÖZGEÇMİŞ	66

KISALTMALAR

b.	:bin, ibn (oğlu)
bkz.	:Bakınız
bs.	:Baskı, basım yılı
çev.	:Çeviren
<i>DİA</i>	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.	:Hicrî yıl
H.z.	:Hazreti
<i>İA</i>	:Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
M.	:Miladi yıl
M.Ö.	:Milattan önce
M.S.	:Milattan sonra
ö.	:Ölümü, ölüm yılı
s.	:Sayfa
TTK	:Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Abbâsîlerin 32 yılı bulan uzun soluklu bir ihtilal sonucu idareye geçmesiyle birlikte İslâm tarihinde pek çok dönüm noktasına sebebiyet verecek büyük çaptaki değişim ve yeniliklere kapı aralanmıştır. Nitekim bu değişiklikler hukuki, siyasi, ilmi vb. pek çok sahada kendini göstererek, bu yeni hanedanın İslâm medeniyetine en parlak dönemini yaşatmasına imkân sağlamıştır. Bununla beraber, özellikle siyasi teşkilatlanma açısından kendilerinden sonra kurulacak olan çok sayıdaki Müslüman devletin siyasi karakteristiğini oluşturmada Abbâsiler esas teşkil etmiştir. Keza İslâm tarihinde Osmanlı Devleti'nden sonra en uzun ömürlü ikinci devlet olması, onların ne kadar titiz bir siyaset ve diplomasi örneği ortaya koyduğunun göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Abbâsi Devleti'nin başarılı bir siyaset meydana getirebilmesinin ana noktası ise gerçekleştirdikleri fetihlerin bir sonucu olarak genişleyen sınırları ve sınır komşularıyla münasebet kanalları kurmaya büyük önem vermesidir.

Devletlerarası siyasi ve sosyal düzeyde bilgi/istihbarat paylaşımı tartışılmayacak kadar elzem bir husus olup bir devletin varlığını sürdürebilmesin temel nüansını teşkil etmektedir. Dolayısıyla milletler ve devletler kendi aralarında henüz uluslararası kanun ve kurallar bütününe yahut antlaşmasına sahip olmadıkları dönemlerde dahi bu eksikliğin farkına varmışlardır. Pek çok defa birbirleri ile siyasi, sosyal ve hukuki iletişim kanalı kurmuşlardır. Böylece devletler/topluluklar arası karşılıklı münasebeti sağlayacak bir takım belirli niteliklere sahip kişileri seçme yoluna gitmişlerdir. Kültür ve medeniyetin gelişmesi ve toplumsal ilişkilerin artmasıyla birlikte, daimî bir vasfa sahip olabilmesi ve bir kurum haline gelebilmesi için uzun bir zaman beklenilecek olmasına rağmen “Elçi” adı verilen yetkili kişiler, sürecin zaruri ve elzem bir neticesi olarak görev aldılar. Nitekim Abbâsîlerin pek çok devletle ilişki kurması ve karşılıklı diplomasi yürütmesinde elçiler kilit bir rol oynamakta olup, diplomasinin sadece siyaset bağlamında sınırlı kalmadan kültürler arası ilişkiler kurma hususundaki etkileri mevzubahis konu kapsamındadır.

Abbâsî Devleti döneminde gerçekleştirilen elçilik faaliyetleri üzerine yapılmış birtakım çalışmalar vardır. Kemal Yazıcı'nın İslam Hukukunda diplomasi (elçilik ve elçilerin statüsü), Hatun Polat'ın ‘İlk Dönem Abbâsî-Bizans İlişkileri’ (Sosyo-Kültürel Açıdan), ve Mustafa Hizmetli'nin “Abbâsîlerin Bizans ile Ticari ilişkileri” adlı çalışmaları bizim araştırmamıza ilham kaynağı olmuş ve derinlikli bir araştırma meydana

getirmeye imkân sağlamıştır. Fakat genel olarak yapılan çalışmalarda bu alan üzerinde durulan konu Abbâsi Devleti'nin, belirlenmiş tek bir devletle olan spesifik ilişkileri olmuştur. Bununla birlikte diplomasinin ve devletlerarası ilişkinin sosyokültürel ve ilmi yönü pek çok kez araştırılmış fakat konu siyaset bağlamında nadiren ele alınmıştır. Abbasi siyaset teorisi ve anlayışının arka planı ve bunu etkileyen etmenler, devralınan diplomasi mirası, diplomasinin ve elçiliğin gerek kavramsal gerekse uygulanma biçimi olarak Abbâsi Devlet yapılanmasındaki yeri hususunda bir çalışmaya ise rastlayamadık. Araştırmamız ise, bahsi geçen bu konulardaki noksanlığı gidermekle birlikte orta çağın siyaset felsefesini irdeleyerek, devletlerarası ilişkilere bütüncül bir bakış açısı oluşturmuştur. Süreç içerisinde elçiliğin uğradığı değişimleri, bir müessese haline gelip gelmediği ve Abbasilerde elçilik görevinin gerektirdiği yükümlülükler ile birlikte özel bir grup ya da zümreye ait kılınıp kılınmadığı tetkik edilerek İslam kurum tarihine katkı sağlanması amaçlamıştır.

Bu bağlamda araştırmamızın ana konusunu oluşturan Abbâsilerin devraldığı siyasi sistemi yeniden şekillendirerek, devletin teşkilatlanma yapısını oluşturduğu temel unsurlara değinilmiştir. Elçiliğin bu sistem içerisindeki konumu ve görev mütalaa edilmiştir. Konunun, Abbâsilerin benimsemiş olduğu diplomasi anlayışını 132-248/750-861 yılları arasında idarenin başında olan Abbâsi hâlifelerinin dönemlerinde gerçekleştirilen elçilik faaliyetleri ile daha anlaşılır bir hale getirilmesi amaçlanıp, elçiliğin bu devletteki tezahürü ortaya konulmuştur.

2. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Çalışmamızda Abbâsîlerin ilk döneminin siyasi ve sosyal yapısı göz önünde bulundurularak idari sistemdeki kurumların çalışma yöntemleri ve etkileri üzerinde durulmuştur. Bu sebeple gerekli yerlerde analiz, sentez, tasvir ve karşılaştırmalara yer verilmiştir. Bu yöntemlerle araştırmamızın daha anlaşılabilir bir hale gelmesi hedeflenmiştir. Araştırma Abbâsi Devleti'nin ilk dönemi olan 132-248/ 750-861 yılları arasında gerçekleştirilen diplomasi ve elçilik faaliyetleri ile sınırlandırılmıştır. Elde edilen veri ve bilgiler tarih biliminin belirlemiş olduğu ölçütlere mutabık kalınarak kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi uygulanmış ve ortaya konulan bir bilginin muhtemel farklı versiyonları göz önünde bulundurularak nesnel ve objektif bir tutum çerçevesinde muhteva oluşturulmuştur. Dönemi etkileyen teamül ve hadiseler, siyasi gelişmeler esas kabul edilerek ele alınmış ve olaylar tahlil edilirken hicri ve miladi tarih

bir arada verilmiştir.

Abbâsi Devleti'nin siyasi sistemi içerisinde elçiliğin bir kurum haline gelip gelmediğini, elçilerin faaliyetlerinin etkileri bağlamında, devletin siyasi yapısındaki önemi ve konumunu belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada ilk dönem İslam tarihi kaynaklarına mümkün olduğunca öncelik verilmiş, temel olarak genel tarih, coğrafya ve şehir tarihi, fütuhât, tabakât ve siyer kitapları kullanılmıştır. Buna ek olarak Abbâsi idari teşkilatı ile alakalı pek çok araştırma ve eser kullanılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Abbasilerin ilk döneminde elçiliğin geçirdiği süreç ana hatlarıyla incelenmiştir. Bu dönemde özellikle katipliğin ve devletin diğer kurumlarının tespitinde Halife b. Hayyât'ın, (ö. 240/854) *Târîhu'l Halife b. hayyât*¹ eserine müracaat edilmiştir. Taberî'nin (ö. 310/923), *Târîhu'l-Taberî*,² ve Ya'kûbî'nin (ö. 284/897) *Târîhu'l-ya'kûbî*³ adlı eseri mevzubahis dönemin sosyal ve siyasi tezahürünü ortaya koyma ve kurumların siyasi faaliyetlerinin bilinmesi açısından önem arz etmektedir. Abbasilerin devraldığı elçilik mirası ve elçiliğin süreç içerisinde geçirdiği değişimler ile birlikte idari görevleri için İbnü'l- Esîr'in (630-1232), *el-Kâmil fi't-târîh*⁴ Mâverdi'nin, (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-sultâniyye*'si⁵ ve İbn Miskeveyh'in, *Tecaribü'l-ümem*⁶ adlı eserleri bize bilgi vermiştir. Kalkaşendî'nin, (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'sâ'si*⁷ Cehşiyârî'nin (ö.331/941-43) *Kitâbü'l-vüzerâ' ve'l-küttâb*⁸ İbn Abdürabbih'in, (ö. 328/940), *el-İkdü'l-ferîd*⁹ Abbasilerde kurumların işleyişini görmemiz açısından oldukça önemlidir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise çalıştığımız dönemin sosyal ve siyasi olaylarını irdeleyebilmek için Mes'ûdî'nin (345/956), *Mürûcü'z-zehab*'i¹⁰ Hatîb el-

¹Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854- 55), *Târîhu'l Halife b. hayyât*, çev. Abdülhalik Balık, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001.

²Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amûli el-Bağdadi, *Târîhu'l-taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Darü'l-Ma'arif, I-XI, Kahire 1380/1960.

³Ya'kûbî, Ahmed ö. İshak ö. Câfer b. Vehb b. Vâdih, (ö.284/897): *Târîhu'l -ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mühenna, I-II, Darü'l-Alemi, Beyrut, 2010.

⁴İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, Beyrut 1986.

⁵Mâverdi, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed en-Nakkâş el-Mevsilî el Bağdâdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 1434/2013.

⁶İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecaribü'l-Umem*, thk. Ebu'l-Kasım İmami, IV, Tahran 2001.

⁷Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşâ*, el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-âmme, Kahire 1328/1910-20.

⁸Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh (ö. 331/942-43), *Kitâbü'l- Vüzerâ' ve'l-küttâb*, haz. Mustafa es-Sekkâ vd., Kahire 1401/1980.

⁹İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-İkdü'l-ferîd*, haz. Ahmed Emin vd. Darü'l Küttabi'l-Gazzali, Beyrut 1406/1986.

¹⁰Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûcü'z-zehab*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1964.

Bağdâdî'nin (ö. 463-1071) *Târîhu Bağdâd*'ı¹¹ ve İbn Kesîr'in (ö.774/1372), *el Bidâye ve 'n-nihâye*¹² adlı eserlerine başvurduk. Ayrıca kurumların işleyişi ve bunun Abbasilerin siyasi sistemine etkileri hususunda da bu eserler önem arz etmektedir. Belâzurî'nin, (ö. 279/892) *Fütûhu'l-büldân*'ı¹³ İbnü'l-Ferrâ'nın, (ö. 458/1066) *Rusülü'l-mülûk*'ü¹⁴ ve Makrîzî'nin, (ö. 845/1441) *el-Hıttat*¹⁵ adlı eserlerinden dönemin siyasi perspektifini ve Abbâsilerin ilk döneminde hüküm sürmüş halifelerin idareleri altında gerçekleştirilen elçilik faaliyetleri incelenerek elçilerin dönem üzerindeki etkileri konusunda katkı sağlamıştır.

Çalışmamızın ilk bölümündeki kurumların incelenmesiyle alakalı, “Julius Wellhausen’ın, *Arap Devleti ve Sukutu*¹⁶ Corci Zeydan’ın, *İslam Uygarlıkları Tarihi*¹⁷ İbn Hâldun’un, *Mukaddime*’si¹⁸ Nahide Bozkurt’un, *Abbasiler*’i,¹⁹ Ziya Kazıcı’nın, *İslam Müesseseleri Tarihi* isimli kitapları kurumların işleyiş yapısı ve siyasi etkileri konusunda faydalı olmuştur. Philip Hitti’nin, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*²⁰, Claude Cahen’in, *Doğuşundan Osmanlı Devleti’nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*’i²¹ İbrahim Sarıçam’ın *İslam Medeniyet Tarihi*²² isimli eserleri Abbâsî Devleti’ndeki teşkilatlanma sisteminin temel dinamiklerinin belirlenmesiyle elçilik dahil diğer kurumların tanımlanması ve işleyişi hususunda önemli bilgiler vermektedir.

Elçiliğin genel yapısı elçiliğin siyasi konumu ve görevleri hakkında; Abdülazîz b. Abdilkerîm ed-Dûrî’nin *el- ‘Aşrû’l- ‘Abbâsiyyü’l-evvel*’i,²³ Adam Mez’in, *The Renaissance of Islam*’ı,²⁴ ve Casim Avcı’nın *İslam Bizans İlişkileri* ²⁵ eserleri faydalı

¹¹Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (thk. Beşşar Avvad Ma’ruf), I, Daru’l-Garbi’l-İslami, Beyrut 2001

¹² İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el- Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el Bidâye ve 'n-nihâye*, Dâru’l-Marife, I-XII, Beyrut 1415/1995.

¹³Belâzurî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu’l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

¹⁴ İbnü’l-Ferrâ, Ebu Ali Hüseyin b. Muhammed, *Rusülü’l-mülûk ve men yaşluhuli’r-risâle ve’s-sifâre*, thk. Salahu’d-Din el-Muneccid, Daru’l-Kitabi’l-Cedid, Beyrut 1993.

¹⁵Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü’l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve’l-i’tibâr bi-zikri’l-hıttat ve’l-âsâr: el-Hıttat*, Dâru Sâdır, Beyrut 1270/1854.

¹⁶Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.

¹⁷Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

¹⁸ İbn Hâldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, 2.Bsk, Dergâh yayınları, İstanbul 1981.

¹⁹ Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.

²⁰ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.

²¹Cahen Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devleti’nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, çev. Esat Nermin Erendor, Bilgi yayınları, Ankara 1990.

²² Sarıçam, İbrahim- Erşahin, Seyfettin, *İslam Medeniyet Tarihi*, TDV. Yay. Ankara 2011.

²³Dûrî, Abdülazîz b. Abdilkerîm (1919-2010), *el- ‘Aşrû’l- ‘Abbâsiyyü’l-Evvel, Dirâset fi’t-Târîhi’s-Siyâsi ve’l-İdârîye’l- âli*, Dâru’l-Mearif, Kâhire 1966.

²⁴Mez, Adam, *Renaissance of Islam*, çev. D.S. Margoliouth, Jubilee Publishing House, Patna 1937.

²⁵Avcı, Casim, *İslam Bizans İlişkileri (m.610/847) (Diplomasi, Din, Bilim ve Sanat Alanlarında)*,

olmuştur.

Araştırmamız Abbasi Devleti'nin ilk yüzyılında elçiliğin yapısı, teşkilatın işleyişi ve bu dönemde görev alan elçilerin faaliyetlerini ele almıştır. Bu sebeple çalışmamız 750-861/132-248 tarihleri arasını kapsamaktadır.

3. Kavramsal Çerçeve

Araştırmamız bir bütün olarak incelendiğinde temelde incelenen zaman diliminin en ince detayına varıncaya kadar epistemolojik anlamda tahlilleri, yerinde ve anlaşılabilir düzeyde yapılmış olup hem dönemin incelenmesi hem de bu dönemin emsal olarak sonraki dönemleri ve diğer İslam devletlerinde gerçekleştirilen “elçilik” faaliyetinin mukayese yapılabilmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla bazı kavramlar üzerinde özellikle durulmuş ve “diplomasi” ve “faaliyeti” şeklinde araştırmamızda yer edinmiştir.

Diplomasi, uluslararası ilişkileri düzenleyen antlaşmalar bütünü; yabancı bir ülkede ve uluslararası toplantılarda ülkesini temsil etme işi, yönetme bilgisi ve sanatı; bu işte çalışan kimsenin görevi, mesleği; bu görevlilerin oluşturduğu topluluğun gerçekleştirdikleri temsil faaliyetidir. Görevlilere ise diplomat/elçi adı verilmektedir.²⁶

Elçi kelimesi “haberci, peygamber” mânasına gelmektedir. Bu anlamda Arapça karşılığı resuldür. Ayrıca sık olmamakla birlikte vefd kelimesinin de kullanıldığı olmuştur. Vefd, (tekili vâfid, çoğulun çoğulu vüfûd) “elçi göndermek” anlamında masdar olduğu gibi “elçilik heyeti” anlamında isim olarak da kullanılır. Son asırlarda kullanılmaya başlanan, elçinin Arapça karşılıklarından olan sefir ise özellikle “sefâretnâme, sefârethâne, sefir-i kebîr” gibi tabirlerde geçmektedir. Tarihi İlkçağ’a kadar giden elçilik müessesesi zamanla sağlam bir gelenek ve hukukî statü kazanmıştır.²⁷

İstılahta “göndermek; elçilik, mektup, mesaj” gibi manalara gelen risâlet kelimesi fıkıh terimi olarak bir kimsenin irade beyanını -tasarrufta dahil olmaksızın- diğer bir kimseye tebliğ etmek anlamına gelmektedir. Tebliği gerçekleştiren kişiye resûl (elçi), elçiyi gönderen kişiye ise mürsil, elçinin kendisine gönderildiği kişiye de mürselün ileyh denir. Risâlet yerine sifâret kelimesi, resul kelimesi yerine de sefir kullanılır. Fakat sefir kavramının kullanımının genel olarak son asırlara tekabül etmesi sebebiyle incelediğimiz

(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997.(m.610/847) (*Diplomasi, Din, Bilim ve Sanat Alanlarında*), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997.

²⁶ İskit, Temel, *Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018. s. 4.

²⁷ bkz. İpşirli, Mehmet, “Elçi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, s. 1-5, İstanbul 1995.

zaman aralığında ifade edilmesi olası görülmemektedir. Başka bir kişi adına lehte yahut aleyhte o kişinin hesabına iş görmeyi ifade eden vekâlet kavramı hususunda, bu sorumluluğu üstlenen vekil, başkası adına faaliyet göstermekte ve bu işlem kendisinin irade beyanıyla gerçekleşmektedir. Resul ise sadece işlem yapmak isteyen kimsenin irade beyanını iletmekle görevlidir. Günümüz terminolojisinde ise resul kavramının karşılığına elçi ve haberci kelimeleri gelmektedir.²⁸

Kur'an-ı Kerim ve hadis kaynaklarında risâlet ve yukarıda değindiğimiz risâlet ile aynı kökten türemiş olan kelimelerle sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bilhassa devletler arası ilişkilerde hatta gündelik yaşamda kullandığımız “Elçiye zeval olmaz” deyimi genel bir kabulü ifade etmekte olup, bir kimsenin sadece bir bilgiyi, haberi yahut durumu karşı tarafa tebliğ etmekle görevlendirilip bundan dolayı sorumlu tutulmaması ile sonuçlanmıştır. Keza bu durumun hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de Hz. Peygamber'in öğretileri ve tatbiklerinde vurgulandığı vakidir. Risâlet ve resul kavramının gerek ıstilahta gerekse genel kabule göre ilk anlamı incelendiğinde, İslam'ın tebliği hususunda Allah'ın elçiliği görevini gören Hz. Muhammed (sav) akla gelir. Bununla birlikte risâlet ile nübüvvetin eş anlamlı kullanılması sebebiyle araştırmamızda muhtemel karışıklıkları önlemek hasebiyle risâlet faaliyetini gerçekleştiren görevliler için resûl kelimesini değil elçi kelimesini kullandık.

Araştırmamız, Elçilik kurumunun Abbasî Devleti'ndeki gelişiminin özellikle “ilk dönemlerdeki durumunu” ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bunu yaparken özellikle vurguladığımız “diplomasi kavramı” elçilik faaliyetinin öznesini oluşturmaktadır. Dolayısıyla elçilik dendiği zaman ilk akla gelen kavramlardan biri olan bu terimi açıklamayı lüzumlu gördük. Bundan mütevellit diplomasi kavramı üzerinden süregelen bir anlatım biçimini tercih ettik. Bu faaliyetler bağlamında Abbasilerin ilk dönemlerinde “elçilik” kurumunun –ki ilerleyen kısımlarda da değineceğimiz üzere elçilik bir yürütme organı işlevi görmektedir.- yürüttüğü bu “işlevler” organizasyonunu tanıtmaya çalıştık.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi ve araştırma özneniz olan “Abbasî Devleti'ndeki elçilik kurumu” ana maddesinden sapmaması için bu kavram ile ilişkisinin, günümüzdeki anlamıyla sadece yürütülen “faaliyet” açısından benzediğini belirtmeliyiz. Zira o zamanın şartları ve uluslararası faaliyet gösteren elçinin “hak ve konumu” bugüne göre kıyaslanamayacak ölçüde farklıydı. Bizim amacımız bu farkı gözetmek kaydı ile yürütülen bu faaliyet bağlamında araştırmacıların anlayacağı ölçüde bir “faaliyetler”

²⁸ bkz. Aslan, Nasi, “Risalet“, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, s. 125-126, İstanbul 2008.

bütünü ile ilişki kurarak Abbasiler dönemindeki elçilik kurumunun nasıl işlediğini ve nasıl bir göreve haiz olduğunu aktarmaktır.

Araştırma konumuzun öznesi olan elçilik kavramını ve elçiliğin günümüzde ve terminolojide birbirinden ayrılmayan bir kavramla olan ilişkisi bakımından diplomasi kavramının etkisini bu çerçevede değerlendirdiğimiz alt başlıklarımızda değindik. İslam tarihine damga vurmuş devletlerden biri olan Abbasî devletinin özelde “ilk dönemini” incelediğimiz ve tarih okumamızı “kavramsal” olarak elçilik ve diplomasi gözlüğü ile yaptığımız için bu dönemden önceki dönemlerin durumunu bilmenin lüzumlu olduğuna kanaat getirdik.

BÖLÜM I

ABBÂSİLERİN İLK DÖNEMLERİNDE ELÇİLİK KURUMU

1.1. Elçiliğin Tarihçesi

Grekçe asıllı bir kelime olan diploma “ikiye katlanmış şey, katlanmış kâğıt” anlamına gelir. Kelime eski Yunan’da “iki levha arasına yazılmış hukuk akdi” için de kullanılmıştır. Latince’deki karşılığı ise “tavsiyenâme veya salâhiyet kâğıdı”dır. Roma’da imparator veya senato tarafından posta vasıtalarında kullanılmak üzere verilen pasaporta ve askerlik yapanlara bazı imkânlar sağlayan imtiyaznâmeye de diploma denilmiştir.²⁹ Uluslararası ilişkiler kurma ve kurulan bu ilişkileri, müzakere kanalları ile barış esasında sağlama, Diplomasinin temel tanımı olup dünya tarihinde oldukça önemli bir etkiye sahiptir. Nitekim gerek modern çağda gerekse araştırılacak herhangi bir dönemde vuku bulan olayların sebep sonuç ilişkisi içinde irdelenebilmesi ancak mevzubahis dönemin siyasi, sosyokültürel, askeri vb. pek çok farklı olgunun dâhil edilerek geniş bir perspektiften incelenmesiyle mümkün olur. Bu kazanıma ulaşabilmek için ise diplomasi tarihi önemli bir uğrak yeri olmaktadır.

Diplomasi, toplumsal örgütlenmelerin görülmeye başladığı dönemle birlikte ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle, toplumlar arası ilişkilerin meydana gelmesi ile diplomasi geleneği oluşmaya başlamıştır.³⁰ Bir devlet veya devletler topluluğunun hasım/rakip devlete veya devletler topluluğuna karşı güç ve şiddet kullanması olarak açıklanan savaş,³¹ çoğunlukla problem çözümü için başvurulacak ilk ve en kolay yöntem olarak görülmüştür. Yüksek çapta maddi ve manevi kayıp genel olarak devlet ve toplumların kolaylıkla göze alamayacağı türden bir tehdit olmakta birlikte müzakere, zorunlu bir sonuç ve savaşa kıyasla çok daha az hasar verici bir yol olarak fazlasıyla tercih edilmiştir. Nitekim Keith Hamilton; diplomasiyi barış ile olan sıkı ilişkisi sebebiyle devletlerin birbirleri arasındaki ilişkilerin barışçıl yönetimi şeklinde açıklar.³²

Diplomasi faaliyeti devletlere, hem kendi çıkarlarını koruma hem de rakip

²⁹ Kütükoğlu, Mübahat, “Diplomatik” *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IX, s.360, İstanbul 1994.

³⁰ Daban, Cihan, “Uluslararası İlişkilerde Siyasal Aktörler, Bürokrasi ve Jeopolitik Bağlamında Diplomasi: Türkiye Cumhuriyeti Örneği”, *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 2.2, ss. 22-50

³¹ Karaağaç, Yunus, “Diplomasi Olgusu Çerçevesinde Propaganda ve Kamu Diplomasisi Faaliyetlerinin Etkileşimi ve Farklılıkları”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 690 Bilecik 2019.

³² Hamilton, Keith- Langhorne, Richard, *The Practise Of Diplomacy Its Evolution, Theory And Administration*, Routhledge, New York 2011.s. 143.

devletle iletişim kanallarını kurma ve müzakere yolunu açık tutma sorumluluğu yükler. Bu türden bir sorumluluğun ise keskin bir zekâyâ ve başarılı bir denge politikası yürütmeye muhtaç olduğu aşikârdır. Devletler ve toplumlar arasındaki ilişkilerin gelişme disiplini³³ ve savaş barış ikileminde bir denge kurma çabasından³⁴ dolayı diplomasinin egemen devletlerin hükümetleri arasında ilişkilerin yürütülmesinde uygulanan zekâ ve incelik olduğu³⁵ rahatlıkla ifade edilebilir. Ciddi ölçüde maharet ve yetenek³⁶ gerektiren diplomasi, pek çok kez bir sanat olarak addedilmiş ve devletlerarası ilişkilerin, savaşı tercih etmektense müzakere³⁷ yoluyla tesis edilmesini sağlamıştır. Nitekim Albert de Broglie bu hususu, toplumlar ve devletlerarasındaki mevcut ilişkilerin güç odaklı savaş temelinde olmamasını diplomasinin insan medeniyetinin meydana getirdiği en önemli kazanımlardan biri olmasıyla açıklar.³⁸

Devletler yahut toplumlar arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulmasında tarihin ilk çağlarından günümüz modern dönemine kadar diplomasi sanatını yürütme ve tatbik etme yükümlülüğü elçi adı verilen görevli kimselere verilmiştir.³⁹ Devletlerarası ilişkilerin tesisini sağlamada arabulucu rolünü⁴⁰ oynayan elçiler diplomasinin temel taşı olduğu gibi meydana getirdikleri faaliyetler de devletlerin kaderini belirlemede büyük pay sahibidir. Bu minvalde dünya tarihini etkileyen pek çok olayda devletlerarasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin meydana getirilmesinin sorumluluğunu taşıyan elçilerin kayda değer ölçüde rolü vardır.

Nizamü'l-Mülk, Siyasetname adlı eserinde elçilerin, onları gönderen kral ya da padişahlarının nezdinde sadece mektup, haber yahut bildiri ileten görevliler olmanın ötesinde gizlenmiş pek çok arzu ve niyete sahip olduklarını⁴¹ ifade ederek elçiliği ve elçilerin kuracağı diplomasi kanallarının çok yönlülüğünü vurgulamıştır. Böylece bu

³³Hollis, Martin - Smith, Steve, *Explaining and Understanding International Relations*, Oxford, Oxford University Press, 1991, Chpt 4, pp. 1-91

³⁴Kissinger, Henry, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000. s.63.

³⁵Satow, Ernest, *A Diplomat In Japan: The Inner History of the Critical Years in the Evolution of Japan When the Ports Were Opened and the Monarchy Restored* (Cambridge Library Collection- East and South-East Asian History, Cambridge University press, England 2015, pp. 7-8.

³⁶Burke, Edmund, *Fransa Devrimi Üzerine Düşünceler*, çev. Ahmet Özcan, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 21.

³⁷Nicolson, Harold, *Diplomasi*, çev. Mete Ergin, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1970. s.27.

³⁸Broglie, Jacques Victor Albert, *Memoires du Duc de Broglie 1821-1901 (Broglie Dükünün Anıları)*, I, 1825-1870, Paris, 1938.

³⁹Lewis, Bernard, vd. *Encyclopedia Of Islam*, 2 Ed. II. s.79;İpşirli, Mehmet, "Elçi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, s. 3, ss. 3-15, İstanbul 1995.

⁴⁰Fayda, Mustafa, "Ahidname", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, s.537, İstanbul 1988.

⁴¹Nizamülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî, *Siyasetname*, Çev.: Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 134.

incelikli sanatın çeşitli zorluklarının olduğunu da belirtmiştir. Velhasıl, gönderilen elçilere yapılan muamele bir devletin işleri nasıl yürüttüğü ve siyasi yapılanma yahut devlet teşkilatlanmasındaki birtakım zaafların belirlenmesinde önemli bir ölçüt olup, elçilerin güzellikle ağırlanmasını ve iyi dileklerle uğurlanmasını tavsiye eder. Nitekim ona göre elçilere saygı göstermek aslında onları gönderen padişahlara saygı göstermekten farksızdır.⁴²

Guicciardini ise bir prensin değerinin ancak göndermiş olduğu elçi ile belirleneceğini⁴³ ifade etmiş ve prensler ile elçileri arasındaki ilişkileri hedef ve nihai amaca ulaşma bağlamında irdeleyerek elçinin gereğinden fazla şey bilmesinin karşılıklı temaslarda aleyhte sonuçlanabileceği ihtimalinin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁴ Çünkü Guicciardini, diplomasiyi bir tür manipülasyon ve çağdaşı Niccolo Machiavelli’ den etkilendiği üzere hedefe ulaşmak için kullanılacak mübah bir araç olarak tahayyül etmiştir.⁴⁵

Tarihin bilinebilen ilk dönemlerinden, insanoğlunun kültür ve medeniyet adına atmış olduğu ilk adımdan büyük çaplı imparatorluklar meydana getirdikleri döneme kadar toplumlar ve devletler arasında gerek iletişim gerekse diplomatik seviyede bilgi paylaşımı konusu son derece önem arz etmekteydi. Bu sebepten dolayı devletler, diplomasiyi henüz yazıya geçirilmediği, uluslararası kanun yahut antlaşmalarla sınır ve yükümlülüklerin belirlenmediği dönemlerde bile bu açığın farkına varmaları sebebiyle pek çok defa birbirlerine siyasi hukuki ve benzeri alanlarda bilgileri iletecek, toplayacak ve karşılıklı münasebeti meydana getirecek nitelikli kişiler seçme yoluna gittiler. Böylece bir kurum haline gelebilmesi ve daimî bir vasa sahip olabilmesi için uzun bir müddet beklenilecek olmasına rağmen elçilik kurumu gayri resmi olarak meydana gelmiştir.

Sosyallik, İnsanlığın fitratına ve benliğine kazınmış olup onu yalnızlıktan kaçınmaya, gruplara ve topluluklara dâhil olmaya, sosyalleşerek iletişim kurma yoluyla istek ve ihtiyaçlarını giderme yoluna iten en güçlü dürtülerden biri olmuştur. Bu sebepten dolayı toplumsal örgütlenmelerin meydana gelmesi yaratılışın zaruri sonuçlarından biri olmaktadır.⁴⁶ Toplumsal örgütlenmelerin meydana gelmesindeki bir diğer önemli husus

⁴²Avunan, Selahattin, *Nizamülmülk’ün Yönetim Anlayışı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2016, s. 95.

⁴³İskit, Temel, *Diplomasi Tarihi*, s. 24.

⁴⁴Guicciardini, Francesco, *Maxims And Reflections Of a Renaissance Statesman (Ricordi)*, ed.Mario Domandi, The Academy Library Harper and Row Publishers, New York 1965, s. 44.

⁴⁵Kishlansky, *Civilization in the West*, s.333.

⁴⁶Harari, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 49.

ise insanın doğa olaylarının yıkıcı ve tahrip edici etkisiyle baş etme konusunda grup halindeyken, yalnız başına olduğundan daha başarılı olusudur.⁴⁷ Toplumsal örgütlenmelerin sayısının artması ise grupların güvenlikleri hususunda birbirlerini araştırmasına ve tanımaya çalışmasına neden olur. Nitekim diplomatik ilişkilerin, mevzu bahis toplumların birbirleriyle ilk iletişimi kurdukları anda başladığı açıkça ifade edilebilir. İletişim ve müzakerelerin ana konusu güvenlik, bölge sınırlarının belirlenmesi ve ticaret gibi genel sorunların çözülmesi ve pratik ihtiyaçların karşılanması iken ilerleyen süreçte daha komplike bir hale geleceğinden hiç şüphe yoktur.

İnsanlık tarihinin kilit noktası, pek çok gelişime kapı aralayacak olan yerleşik hayata geçme faaliyetidir. Yerleşik bir hayat tarzı benimsemenin en dikkat çekici nüansı ise gerek aşamalı gerekse kolektif⁴⁸ bir şekilde gerçekleşsin karşı toplum ya da grup ile iletişime geçme zorunluluğunu beraberinde getirmesiydi. Böylelikle diplomasinin ilk örnekleri meydana getirilecek ve İletişimin bu primitif hali ilerleyen süreç içerisinde gelişerek hayati derecede önem kazanacaktır. İlk dönem diplomasinin spesifik olarak nasıl gerçekleştiği ya da hangi hususlar üzerine bina edildiği döneme dair bilgi eksikliği nedeniyle tam olarak saptanamamış olsa dahi döneme en yakın tarihte elde edilebilen bilgilerin sayesinde siyasi/ticari ilişkilerin sıkça gerçekleştirildiği, toplumların karşılıklı olarak çok sayıda bilgi paylaştığı ve bu sebeple diplomasinin gelişim gösterdiği bilinebilmektedir. Fakat dönemin genel perspektifi üzerine bu ilişkiler sadece ihtiyaca binaen, belirsiz ve kalıcı olmayan bir nitelikle gerçekleştirildi. Ad Hoc adı verilen bu diploması türü, ilk dönemin temel diploması karakteristiğini oluşturmaktadır.⁴⁹

Nitekim bu amaçla karşılıklı olarak kendilerine özel yetkiler verilen elçiler görevlendirilmiş ve geçici diploması uygulaması başlatılmıştır. Görevli elçiler, çeşitli meseleleri çözebilmek için geçici olarak bir araya gelmişler ve genel manada bir tür diplomatik icraat yapmışlardır. Burada ilgili elçi bu iş için kendi kabilesinin bölge sınırlarının dışına, yani ülke dışına çıkmış, görevlendirildiği sorunu çözdükten sonra tekrar geri dönmüştür. Dolayısıyla geçici diplomaside taraflar arasındaki temaslar kısa süreli ve geçici, tek yönlü ve dar kapsamlı tezahür etmiştir. Bu kapsamda bir toplumdan, kabileden veya devletten diğerine belli sorunların müzakere edilmesi, çeşitli vesilelerle yapılan törenlere katılımı, savaş açıldığını ilan edilmesi veya idareci değişikliklerinin

⁴⁷İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 259.

⁴⁸Diamond, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, Pegasus Yayınları, İstanbul 2018, s.114.

⁴⁹Tuncer, Hüner, *Eski ve Yeni Diploması*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2012.s. 51.

bildirilmesi gibi çeşitli haberlerin iletilmesi amacıyla elçi gönderilmesi söz konusudur.⁵⁰

1.1.2. Eski Medeniyet ve Kültürlerde Elçilik

Antik çağda, yerleşik hayata geçilen ilk bölge olan Mezopotamya’da kurulan devletler arasındaki ilişkilerin tam olarak nasıl vuku bulduğu tespit edilememiş olsa da bu hususta karşılıklı olarak meydana getirilen siyasal mektuplar, belgeler ve antlaşmalar genel olarak diplomasinin ilk çağda da aktif olarak gerçekleştirildiğini gösterir.⁵¹ Bu minvalde Mezopotamya’nın Kralları ile Mısır firavunları III. ve IV. Amenofis arasında vuku bulan ilk diplomasi metinleri olan Amarna Mektupları, Mısır’ın Tel Amarna bölgesinde 19. yüzyılda araştırmacılar tarafından bulunan diplomatik yazışmalardır.⁵² Buna ek olarak bu metinler siyasi, ticari, hukuki ve sosyal pek çok konuyu da ihtiva etmektedir. Bundan mütevellit M.Ö. 15. yüzyıldan sonra Mısırlılar ile bölge krallıklarından olan Bâbil ve Hitit gibi medeniyetler arasında dikkate değer bir müzakere kanalı olduğu ispatlanmıştır. Dolayısıyla tarihçiler döneme damgasını vuran bu metnin adını döneme vererek “Amarna Çağı” olarak isimlendirilmiştir.⁵³

Hitit kralı III. Hattusil ile firavun II. Ramses’in MÖ 1275’te gerçekleştirdiği Suriye’nin Kadeş şehri sınırında savaş üzerine Mısır kaynakları ve Hitit kaynakları savaşı kendilerinin kazandıklarını beyan ederek mutabakata varamamıştır. Tarafların mevcut dönemin en büyük iki gücü olması ve uzun süre birbirlerini yenememesi tarihsel dokümanlardaki bu bilgi farklılığının sebebini ortaya koymaktadır. Nitekim sonuca varılamayan savaş politikalarından vazgeçen taraflar Kadeş Barış Antlaşması metnini meydana getirmiştir. Velhasıl bu antlaşma bugüne dek bilinen ve tarihi metin olarak belgelenebilen en eski uluslararası hukuk antlaşmasıdır. Bundan tam üç bin yıl önce Mısır ile Hititler arasında meydana getirilen bu antlaşma, muhteva ve şekil açısından uluslararası ilişkilerin yazılı formunun başarılı bir örneği olup pek çok devlet tarafından uzun bir zaman boyunca bu form kullanılacaktır.⁵⁴

İlk Çağın iki büyük medeniyeti olan Yunan ve Roma’nın devlet teşkilatlanması ve diplomasi kültürünün temelinde ise fetihler ile hâkimiyet alanını artırmak, ticaretin

⁵⁰Örenç, Ali Fuat, *Osmanlı Diplomasi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Auzef Yayınları, İstanbul 2013 ,s.45.

⁵¹Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi*, s.51-52.

⁵²İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.s. 24.

⁵³Sivrioğlu, Ulaş Töre, ”İlk Çağ Uygarlıklarında Diplomasi”, *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2, 179-227, Balıkesir 2017.

⁵⁴Potymkin, Vladimir, *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi)*, çev.Atilla Tokatlı, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2009. s. 21.

geliştirilmesi ve yeni pazarlara ulaşılması gibi çıkarlar yatmaktadır.⁵⁵ Dönem içerisinde yapılan pek çok savaşın da asıl sebebi budur. İmparatorluk kurmanın aşamaları olarak belirledikleri bu hedefler doğrultusunda iletişim/haberleşmenin son derece kritik bir rol oynadığının bilincinde olmaları sebebiyle, her iki devlet de amaçlar doğrultusunda istişare kanallarını açık tutarak ittifaklar kurma yolunu tercih etmiştir.⁵⁶ Modern diplomasi usulünün temellerinin atıldığı bir dönem olması bakımından Eski Yunan medeniyeti önemli bir yer kaplamaktadır.⁵⁷ Diplomasi kelimesinin kökeninin Yunanca “ikiye katlanmış kağıt“, evrak/berat“ anlamlarını ihtiva etmesi bu bilim üzerindeki Yunan etkisini açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁸

Yunan kentlerinde yaşanan sık iktidar değişiklikleri devletin siyasi teamüllerinin belirlenmesi hususunda zorluk çıkardığı gibi büyük çapta bir diplomasi kültürünün oluşmasına da sebebiyet vermişti. Nitekim Homeros’un İlyada eserinde Yunan şehir devletlerinin siyasi dengesizliğinden bahsedilmekte ve bu mevcut durum üzerine görev alan elçilerin adları geçmektedir. Siyaset kültürünün zenginliğinin vermiş olduğu tecrübe ve deneyimden fazlasıyla yararlanmayı başarabilen Yunan medeniyeti çevre kültürleri etkileyecek⁵⁹ ve pek çok Yunan diplomat ve elçi komşu devletler tarafından istihdam edilecektir.⁶⁰

Eski Yunan medeniyetinde elçiler habercilik ile vasıflandırılırdı. Temel görevleri ve kendilerinden beklenen nitelikleri ise gönderildikleri devletlerden aldıkları haberleri ve bildirileri, yüksek bir ses ile birlikte topluluğun dikkatini üzerlerine çekebilecek üstün bir hitabet ile iletebilme yeteneğine sahip olmalarıydı. Bu sebepten dolayı Yunan şehir-devletleri arasında hitabet ehli kimseleri elçi seçmek adet haline gelmişti.⁶¹ Elçilere atfedilen habercilik vasfı Yunan mitolojisinde tanrıların habercisi ve onları özlü sözlerle inandırmasını bilen belagat sahibi tanrı Hermes’ten gelir. Elçilerin, sahip oldukları bu özdeşlik sebebiyle yeteneklerini Hermes’ten aldıklarına ve onun koruması altında olduklarına inanılırdı. Sahip oldukları diplomatik dokunulmazlık sebebiyle can güvenlikleri sağlanır, savaş durumunda ise müzakere için tek kanal olarak görev yaparlardı.⁶²

⁵⁵McNeill, William, *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012. s.149.

⁵⁶ Erdem, Gökhan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürekli Diplomasi’ye Geçiş Süreci* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 10.

⁵⁷Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi*, s. 16-19

⁵⁸Gökhan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürekli Diplomasi ’ye Geçiş Süreci*, s. 10.

⁵⁹Potymkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi)*, s. 69.

⁶⁰Sivrioğlu, *İlk Çağ Uygarlıklarında Diplomasi*, s. 199.

⁶¹Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi*, s. 52.

⁶² Estin, Colette-Laporte, Helene, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, çev. Musa Eran, Tübitak Yayınları, İstanbul

Yunan tarihçi Thucydides'in ifadeleriyle, Yunan elçileri genellikle şehir meclisi tarafından ciddi bir titizlikle seçilirdi. Aranılan özelliklerden dikkat çekici olanı ise bu göreve seçilmek için babadan oğula bir silsile aranmasıydı. Bu sebepten dolayı seçkin elçi aileleri meydana geldi. Yunan diplomasisi içerisinde görülen en önemli unsur açık ve demokratik olmasıdır. Elçinin sahip olması gereken nitelikler meclis önünde halka açık bir şekilde tartışılmıştır. Elçilere verilen malumat oldukça kısıtlıdır. Bunun başlıca sebebi ise her ne kadar özenle seçilseler de her zaman hata payının bulunma olasılığıdır. Bu tür riskler fazla alınmayarak nadiren kendilerine tam yetki verilmiştir. Yunanlıların, presbys, keryx ve proxenos diye adlandırılan üç çeşit temsilcileri vardı. Bir çeşit konsolos sayılabilecek proxenos'lar ise yabancı şehirde sürekli ikamet eden, fakat gayri resmî sıfatla kendi şehirleri için aracılık yapan temsilcilerdi. Herodot milattan önce 550 civarlarında Yunanlıların Mısır'da temsilci bulundurduğundan söz etmektedir.⁶³ Yunan diplomasisinin bu şeffaflığı, diplomatik bilginin yazıya dökülüp kaydedilme durumuna ciddi ölçüde engel olmuştur. Ama buna rağmen Yunanlılar sınırlı da olsa bir diplomatik arşiv meydana getirmeyi başarabilmiştir.⁶⁴

Roma diplomasinin kökenleri irdelendiğinde siyaset, sanat, mimari ve sosyal pekçok alanda olduğu gibi burada da yoğun bir Yunan etkisi görülmektedir. Nitekim Roma, siyasi teşkilat yapısını Yunan kültür ve birikimi üzerine inşa etmiştir.⁶⁵ Bu sebepten dolayı diplomasi alanında dikkat çekici değişiklikler meydana gelmemiş, Roma'nın asıl katkısı hukuk alanında olmuştur. Eski Yunan'da olduğu gibi Roma'da da elçilik (legatus) saygın bir meslek olarak addedilmişti. Zaten elçi anlamına gelen legatus sözcüğünün kökeni de Latince seçme fiili olan legere'dir.⁶⁶ Elçilere verilen ünvanlar arasında "lega" "asa taşıyıcısı" ve "hatip", Roma'da elçilerin konumları hakkında fikir sahibi olmaya imkân vermektedir. Bu bağlamda "asa taşıyıcısı" unvanına özellikle dikkat etmek gerekmektedir. Çünkü bu, kökeni Eski Yunan'a dayanan tanrıların habercisi Hermes'in uzlaştırma gücüne sahip olan asasına bir atıf olmakla birlikte Roma'nın devlet yapılanmasının köken dayanağını da ortaya koymaktadır.⁶⁷ Kanunlar hasebiyle Senato, savaş ve barış kararını verme yetkisine sahip olmakla birlikte elçilerin görevlendirilmesi ve yabancı kabul edilmesinde söz sahibiydi. Elçilerin yetkisini ise oldukça sınırlı

2002, s. 136.

⁶³Sivrioğlu, *İlk Çağ Uygarlıklarında Diplomasi*, s.200.

⁶⁴İskit, Temel, *Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, s. 29.

⁶⁵Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003. s. 381.

⁶⁶Sivrioğlu, *İlk Çağ Uygarlıklarında Diplomasi*, s. 206.

⁶⁷ Estin, Colette, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, s.137.

tutmaktaydı. Görevlerinin sonlarına geldiklerinde ise Senatoya faaliyetlerinin hesabını verme yükümlülüğü altındalardı.⁶⁸ Roma'nın diplomasiye bakışı onun yayılmacı politikası, imparatorluk ideolojisi ve sahip olduğu gücün artması ile doğru orantılıydı. Nitekim Roma, diplomasinin uzlaşmacı, barış yanlısı tutumundansa savaş temelli siyasal anlayış ile topraklarını genişletme yolunu tercih etmişti. Üstünlüğünü kabul ettirmek için eşitler arası diplomasiyle kurulacak siyasal ilişkilere ihtiyaç duymamasının temel sebebi ilişki kurulacak devletlerin ileride potansiyel ele geçirilecek yerler olması ve Roma'nın kendini tek egemen devlet olarak görmesidir. Her ne kadar da durum diplomasi tarihi açısından hoş görülme de Roma en güçlü döneminde dahi elçiler gönderip, yabancı elçileri kabul etmiştir. Dikkat edilmesi gereken husus ise Roma imparatorluğunun siyasi zihniyetinin faaliyetlerine yansdığıdır.

1.1.3. İslamiyet Öncesi Araplarda Elçilik

Arap diplomasi anlayışının meydana gelmesinde Arapların kabile hayatı yaşam şekli etkili olmuştur. Kabileler gerek sorunların çözülmesi için gerekse ticari faaliyetler için pek çok kez elçi gönderip, elçi kabul etmiştir. Bu husus Mekke'de Araplara has bir diplomasi geleneğinin oluşmasına yol açmıştır. Kabilelerin kendi içlerinde kurdukları sistemli yapı Arap Yarımadası üzerinde merkezîyetçi bir yönetim olmasını engellemiştir. Bu durum Arapların dışa dönük bir politika sergilemesine imkân vermese de onların dünyanın farklı bölgelere dağılmalarını önlemiş ve sahip oldukları köklü geleneklerini muhafaza edebilmelerini sağlamıştır. Ticaret, diplomasinin gelişmesindeki en önemli sebeplerden biridir. Nitekim Araplar ticaret yapabilmek, kervanların güvenliğini sağlayabilmek ve kervanların geçiş iznini alabilmek için komşu devletlere çok kez elçi göndermiştir.⁶⁹

Hz. Peygamber'in dedesi Hâşim b. Abdümenâf, Mekke ticaretinin gelişmesi için kervanların, komşu devletlerin ve kabilelerin pazarlarında serbestçe hareket edebilmesini elzem olarak görüyordu. Bu sebepten dolayı Hâşim yanına üç kardeşini de alarak 467 yılında Sâsânî, Bizans, Yemen ve Habeşistan liderleriyle ticari ayrıcalık ve izin için görüşmeler yaptı. Yapılan bu ticari görüşme ve antlaşmalar için "ilâf" kelimesi kullanılmış ve bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de Kureyş sûresi'nde, Kureyş kabilesinin sahip

⁶⁸Campbell, Brian, "Roma Dünyasında Diplomasi Yaklaşık MÖ500-MS 235", çev. Recep Özman, *Tarih Okulu Dergisi*, 14 (1), s. 201-224.

⁶⁹İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Muni' Ebu Abdillâh el-Basri el-Hâşimi, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, çev. Musa Kazım Yılmaz, Siyer Yayınları, İstanbul 2020, s. 78.

olduğu ticaret emanının ve zenginliğin yalnızca Allah'ın izniyle gerçekleştiğini belirtmiş⁷⁰ ve bu sûrede iki kez geçmiştir. Hâşim b. Abdümenâf'ın bu faaliyetleri sonucunda uzun bir müddet boyunca bu bölgelerde Kureyş kervanları güvenle ticaret yapmıştır.⁷¹

İslâmiyet'in doğuşundan önce Mekke şehri, diplomasi kanalları kurma ve yabancı devletler yahut kabilelerle müzakere konusunda kayda değer bir yol katetmişti. Nitekim bu hususta her türlü savaş ve barış kararının tartışılarak verildiği, görüşlerin belirtildiği Dârünnedve adlı mecliste bölge kabilelerinin reisleri toplanarak istişare ve müzakere ederdi.⁷² Mekke şehri nezdinde özel bir konuma sahip Kureyş kabilesi, herhangi bir çatışma, anlaşmazlık ya da savaş yaptıkları diğer kabilelere elçi göndererek diplomasinin ilk örneklerini vermeye başlamıştı. Siyasi görevlerin dağılımını her bir kabilenin üstün olduğu özelliklere göre yapmışlardı. Elçilik/sefâret görevini yürütmesi için bu hususta özel yeteneğe sahip olduklarına inandıkları, fasih bir dile, etkili bir belagat ve hitabet sahibi Adî b. Kâ'b kabilesinden kimseler seçerlerdi. Nitekim bu görevi İslâmiyetten sonra da devam ettirecek olan Hz. Ömer yerine getirmiştir. Onun elçiliğinde dikkat ettiği en önemli husus gözlemciliği ve araştırmacı kişiliğidir. Görev aldığı süreç boyunca pek çok komşu devleti gezmiş ve sorunlara çözüm aramıştır.⁷³

Mekkelilerin gerçekleştirdikleri elçilik faaliyetleri arasında Habeşistan'a göç eden Müslümanların Necaşi Ashame'den (ö. 9/630) geri göndermesini talep etmek için Amr b. As ve Abdullah b. Ebu Rebia'yı (ö. 35/656) elçi olarak yollamaları yer alır. Mekke elçi heyeti, başta Necaşi Ashame olmak üzere devlet yetkililerine hediyeler sundular. Fakat adaleti ve dürüstlüğüyle nam salmış olan Necaşi, tarafları dinleyip mütalaa ettikten sonra Mekke elçi heyetinin isteğini geri çevirerek Müslümanları teslim etmemiş, heyetin hediyelerini de iade etmişti.⁷⁴ İslâm öncesi Arapların Habeş liderleriyle yakın ticari ilişkide bulundukları bilinmekle birlikte, Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib ile Harb b. Ümeyye'nin yaşadığı bir anlaşmazlık neticesinde Necaşi Ashame'nin hakemliğine güvenerek sorunu çözmüşlerdir.⁷⁵

İslâm öncesi Arapların gönderdikleri bir diğer elçi heyeti ise Seyf b. Zîyazen'i

⁷⁰Kureyş, 106/2.

⁷¹İbn Habîb, Muhammed b. Habîb el-Hâşimî, *el-Muḥabber* (nşr. I. Lichtenstadter), Haydarâbâd, 1361/1942, Beyrut, ts. (Dârü'l-âfâkı'l-cedîde), s. 42.

⁷²Fırlalı, Ethem Ruhi, "Darünnedve", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IIX, s.555-556, İstanbul1993.

⁷³Mes'ûdî, *Mürucü'z-Zeheb*, II, s. 339.

⁷⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, II, S.79.

⁷⁵İbn Habîb, *el-Muḥabber*, s. 90; Belâzurî, *Fütûḥu'l-büldân*, I,s. 73.

tebrik etmek için Yemen'e gönderilen heyettir. Kur'an-ı Kerim'de Fîl sûresi'nde⁷⁶ anlatıldığı üzere Yemen valisi Ebrehe'nin ölümünden sonra oğulları halka zulmetmeye başlamış ve bu dönemde adaletsiz pek çok uygulama meydana gelmiştir. Bu durumdan son derece rahatsız olan Himyerî lideri Seyf b. Zîyezen, Sâsânî Kisrâsı olan I. Hüsrev'den yardım istedi. Bu isteği geri çevirmeyen I. Hüsrev, büyük bir ordu hazırlayarak Habeşistan üzerine gönderdi. Yapılan savaşta Ebrehe'nin oğlu Mesrûk öldürüldü. (570) Kisrâ, Himyerî lideri Seyf b. Zîyezen'i Habeşlilerin başına getirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in dedesi olan Abdülmuttalib b. Hâşim'in önderliğindeki Mekke elçi heyeti Seyf b. Zîyezen'in başarısını kutlamak için Yemen'e gitmiştir.⁷⁷

Kabile yöneticilerine ve devlet idarecilerine saygının ifadesi olarak değerli hediyeler takdim eden elçilik heyetlerinin Araplar nezdinde diplomatik dokunulmazlığı vardı. Civâr adını verdikleri koruma ve himaye etme usulleri gereğince gelen elçilerin can ve mal güvenliklerini muhafaza altına alıyorlardı.⁷⁸ Elçi seçiminde dikkat edilen hususların arasında fiziken dikkat çekici ve temiz olmasının yanında zeki olup dil bilmesi ve gönderildiği devlet ya da kabilenin kültürüne aşina olması beklenirdi.⁷⁹

Hak, hukuk ve adalet üzerine bina edilen İslâm, özelde bireyin genelde ise tüm toplumun refah ve salahiyetini koymuş olduğu ilahi kanun ve hükümleriyle garanti altına almış ve tüm Müslümanlara adalet ilkesini temin etme sorumluluğunu yüklemiştir. Her durum ve koşulda adaletin sağlanması en temel unsurdur. Bu sayede kişilerin toplumsal konumları ve nüfuzlarının, adaletin üzerinde olumlu ya da olumsuz tesiri olmadan hak korunumu sağlanmış olur. Hem bireylerin hem de toplumların varlıklarını devam ettirebilmeleri, ancak adalet prensibinin sağlanabildiği huzur ve güven ortamına bağlıdır. Bu sebepten dolayı kişilerin ister Allah'a ister birbirlerine verdikleri sözlere ve yaptıkları ahitlere sahih bir sadakat ile vefa göstermeleri beklenir. Nitekim Kur'an-ı Kerim pek çok defa müminlerin ahde vefa hususunda dikkatli olmaları gerektiğini belirtmiştir.⁸⁰ İslâm'ın tesis etmiş olduğu adalet ve ahde vefa ilkeleri zamanla bütün Müslüman devletlerin siyasi ve diplomatik karakteristiği olmuş ve bu ilkeler ışığında kısas ve mukabele-i bi'l-misl yani olay yahut durumlara adalet prensibince İslam'ın belirlediği çerçevede ayniyle karşılıklı verme şeklinde tezahür etmiştir.

⁷⁶Fîl, 105/5.

⁷⁷Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, II, s. 176.

⁷⁸Önkâl, Ahmet, "Civar", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IIX. s.34-35, İstanbul, 1993.

⁷⁹İpşirli, "Elçi", s.3-15.

⁸⁰Bakara 2/40; Maide 5/1.

1.1.4. Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemlerinde Elçilik

Kur'an-ı Kerim insan hak ve hukukuna verdiği ehemmiyet minvalinde savaşın en son ihtimal ve bir savunma aracı olarak kullanılmasını belirterek barışı teşvik etmiştir. Keza Hz. Peygamber'in bizatihi Kur'an'ın koymuş olduğu prensiplerin uygulayıcısı olmasıyla İslâmiyet'te ilk diplomasi usulü başlamış ve ilerleyen süreçlerde diplomasi faaliyetinin yoğunlaştığı ve artık sadece bölgesel değil devletler arası çapta ilişkilerin kurulduğu vaki olmuştur. Hz. Peygamber'in, Mekke müşriklerinin, Habeşistan'a hicret etmiş bulunan Müslümanların kendilerine teslim edilmesi talebiyle Habeşistan kralı Necâşi'ye⁸¹ bir elçilik heyeti göndermeleri üzerine Müslümanların iadesinin engellenmesi ve kral tarafından muhafazalarının sağlanması için, Amr b. Ümeyye ed-Damri⁸² adında bir elçi göndermesi İslamiyet'te gerçekleştirilen ilk diplomasi faaliyeti olarak kayıtlara geçmiştir.⁸³ Resûlüllâh'ın Yahudiler ve Medinelî müşrikler ile gerçekleştirmiş olduğu Medine vesikası bir şehir devletinin temellerinin atıldığı ve bu sebeple toplumsal birlik ve bütünlüğün tesisi amacını taşıyan, tarihte tespit edilebilen ilk yazılı antlaşmadır.⁸⁴

Hz. Peygamber'in dini ve siyasi otoritesi Mekke'nin fethedilmesi ve ardından gelen zaferlerle kendini göstermeye başladığında İslam'ın nüfuzu bölge üzerinde kayda değer seviyede artmaya başladı. Bu sebepten dolayı muhtelif bölgelerde yaşamakta olan pek çok kabile Medine'ye elçiler göndermeye başladığı için bu döneme Senet'ül-Vüfud yani elçiler yılı adı verilmişti. Bu olaya müteakiben Hz. Peygamber, Mısır'a Bizans ve Sasani imparatorluklarına ilahi tebliği ulaştırması sebebiyle elçiler gönderdi.⁸⁵ Gönderilen bu elçilerin vazifelerini yerine getirip Hz. Peygamber'e görüşme öncesinde ve sonrasında olan olayları anlattıkları vakidir. Sözlü olarak dile getirilen bu bilgiler İslâm tarihi kaynaklarında bulunsa bile yazıya dökülmüş belgeler değildir. Bunun sebebi İslâm devletinin kurumsallaşma sürecine henüz girmesi ve diplomasi teamüllerinin oluşturulması için nispeten erken bir dönemi teşkil ediyor olmasıdır.⁸⁶

İlerleyen süreçte elçiler gönderildikleri ülkenin coğrafyasını, nüfusunu, siyasi ve ekonomik durumundan şahit oldukları diplomasi seviyesindeki hadiseler kadar dikkate

⁸¹Öztürk, Levent, "Necaşi Ashame", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, s. 476-477, İstanbul 2006.

⁸²İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, s. 313.

⁸³Hâmidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2020. s. 256.

⁸⁴Hâmidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, s. 167.

⁸⁵Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, s.270.

⁸⁶Bozkurt, Nebi, "Sefaretname", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, s.289-294, İstanbul 2009.

değer her bilgiyi belge haline getirip sefaretname adındaki resmi raporları kendi idarecisine sunmakla yükümlü kılınacaklardır.⁸⁷ Hz. Peygamber elçi seçiminde oldukça titiz davranır ve elçilerin ahlaklı onurlu dürüst ve iyi bir dış görünüme sahip olmasını önemserdi.⁸⁸ Kendisine gönderilen elçileri, heyetler sütunu adı verilen üstüvanetü'l-vüfud'da karşılardı.⁸⁹ Gelen elçilerin ise uymak durumunda oldukları birtakım takdim ve davranış kuralları olmakla birlikte Hacib⁹⁰ adı verilen görevli, yabancı elçilere bu prosedürleri öğretir ve Hz. Peygamber'in güvende olduğundan emin olurdu. Nitekim bu usul sırasıyla yönetime gelen Hz. Ebubekir (632-634), Hz. Ömer (634-644), Hz. Osman (644-656) ve Hz. Ali (656-661) tarafından da benimsenmiş ve halifelerin dönemlerinde gerçekleştirilen büyük çaplı fetih harekâtları ve genişleyen İslâm coğrafyasının bir sonucu olarak pek çok elçilik faaliyeti gerçekleştirilmiştir.⁹¹

Emevî Devleti kurucusu olan Muaviye b. Ebu Süfyan ise başarılı idareciliği ve uzlaştırmacılığı ile diplomatlığı kendi bünyesinde birleştirmişti. Bu sebepten dolayı diplomasinin önemini kavraması hiç uzun sürmedi ve gerek çıkan isyanlarda gerekse karşı devletler ile olan münasebetlerde çok kez elçiler görevlendi.⁹² Devlet teşkilatının sistemli bir hale gelip yönetim müesseselerinin müstakilleşmeye başlamasıyla iç/dış istihbarat ve gelişmiş bir haberleşme ağı merkezi otorite ve halifenin nüfuzu için oldukça önem taşıyan bir konu haline gelmiştir. Başta müzakere, istişare ve haberleşmeye oldukça önem veren Muaviye b. Ebu Süfyan olmak üzere Emevî halifeleri tarafından özel ihtimam gösterilen bu alan, divânu'l-berid⁹³ adı altında kurum haline geldi.⁹⁴ Emevîler, yüksek bir medeniyet ve idare sistemleriyle birlikte geliştirdikleri diplomasi usulüyle de köklerinde Bizans ve Sasani geleneğinden izler taşımaktadır.⁹⁵

⁸⁷Korkut, Hasan, "Osmanlı Sefaretnameleri Hakkında Yapılan Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2, s. 495, ss. 491-511, İstanbul 2003.

⁸⁸ İbnü'l-Ferrâ, *Rusulü'l- Mülük ve Men Yeslühulî'r-Risaleti ve's-Sifare*, s. 40; Vakîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî, *el-Meğazi*, çev. Musa K. Yıldız, İlk harf Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 491.

⁸⁹ Bozkurt, Nebi, "Mescid-i Nebevi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, s.281-289, İstanbul 2004.

⁹⁰Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *et- Terâtîbü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 101; Karaca, Filiz, "Teşrifat", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XL, s. 570- 572, İstanbul 2011.

⁹¹Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2015, s. 113.

⁹²Hatalmış, Ali, *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 88.

⁹³Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumlar Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1995, s. 62.

⁹⁴Yılmaz, Metin, "Emevi ve Abbasi Dönemi İç İstihbaratı", *İstem*, 6/12, s.179, ss. 175-193, Samsun 2008; Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 85.

⁹⁵Potymkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi)* s. 98.

İslam siyaset anlayışı içinde diplomasi sadece belirli vazifelerin yerine getirilmesi için gerçekleştirilmesi gereken yetki ve sorumluluk açısından sınırlı ve kalıcı olmayan bir gerekliliktir. Gerek savaş sebebiyle müzakere edilmesi durumunda gerekse barış zamanlarında karşı devlet ve toplumlarla ticaret, sosyal ve siyasi pek çok alanda kurulacak olan ilişkilerin tesisinden sorumlu elçilerin dokunulmazlıkları temin edilir ve gönderilen Müslüman elçilerin de aynı şekilde korunulması beklenirdi.⁹⁶

Gönderildiği ülkenin aleyhinde faaliyetlerde bulunmadığı ve casusluk ya da hırsızlık yapmadıkları müddetçe yabancı elçiler dokunulmaz kabul edilip bunun belirtilmesi için özel bir vesika yahut belge verilmiyordu.⁹⁷ Böyle bir tutumun asıl sebebi elçiliğin mevcut dönemde aslında sadece habercilikten başka bir şey olmadığı düşüncesidir.

Savaş ya da barışın ilan edilmesinde ticari ya da siyasi antlaşmalar imzalanmasında ve esir değişimi gibi pratik ihtiyaçlara binaen yerine getirilmiş ve Abbasi döneminde ilişkiler daha komplike bir hale gelinceye kadar da bu şekilde devam etmiştir. İslâm ülkesine siyasi, ticari yahut herhangi bir sebepten girme talebinde bulunan gayrimüslim yabancıların “emân” adındaki ahit ile can ve mal güvenliği sağlanır, İslam hukukunun belirlemiş olduğu prensiplerin dışına çıkılmadan birtakım imtiyazlar ve haklar elde edilir⁹⁸ ve bu kişilerin dokunulmazlıkları devlet tarafından muhafaza altına alınırdı.⁹⁹

1.2. Abbasîlerde Devlet Teşkilatı ve Elçilik Kurumunun Yeri

Muhammed b. Ali'nin önderliğinde uzun bir süre yer altında devam etmiş olan siyasi örgütlenme gerekli koşulların sağlandığı andan itibaren bir ihtilale dönüşüp Emevî Devletini ortadan kaldırdığında, Abbasiler İslam devletinin yeni hamisi olmakla beraber köklü bir devlet ve yönetim tecrübesiyle birlikte temelleri atılmış teşkilat ve kurumsallaşma sürecini de devraldılar.¹⁰⁰ İktidarın temel dayanağı ve başarılı olmasının da esasını teşkil eden olgu toplumun, Emevî yönetimindeki siyasi, sosyal telakkiden ve dini teâmülün değişikliğe uğramasından son derece rahatsız olmasıydı.¹⁰¹ Nitekim bu

⁹⁶ Sezen, Yılmaz, *Büyük Selçuklu Devletinde Elçilik Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2019, s. 7.

⁹⁷ İskit, Temel, *Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, s. 32.

⁹⁸ Fayda, Mustafa, “Ahidname”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, s.536-540, İstanbul 1988.

⁹⁹ Bozkurt, Nebi, “Eman”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, s. 79-81, İstanbul 1995.

¹⁰⁰ Bosworth, Clifford Edmund, *The Encyclopedia of Islam*, Leiden E. J. Brill, Netherlands 1986.

s.43.

¹⁰¹ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

rahatsızlık Emeviler tarafından çözüme kavuşturulmak yerine güç kullanılarak bastırılmaya çalışılmasıyla Abbasi ihtilali başarıya ulaşmak için ihtiyacı olduğu motivasyona ulaşarak yoğun destek göreceği geniş bir kitleye kucak açmış oldu. Nitekim ilk dönem Abbasi halifeleri ciddi derecede destek aldıkları İranlıları ihtilaldeki yardımlarından mütevellit minnet ifadesi olarak üst düzey görevlere atadılar. İlerleyen süreçte İranlılar devlet yönetimindeki etkinliklerini kademeli olarak artıracak ve Abbasi devletinin siyasi karakteristiğinde köklü Sâsâni devlet teşkilat ve yapılanmasından kayda değer ölçüde etkilenecekti.¹⁰²

İslâm medeniyeti ve siyasi tarihinde Abbasi Devleti gerek kurumsallaşma gerekse siyasi yapının kökleşmesi bakımından oldukça önemli bir yer tutar. Meydana gelen gelişmelerin arka planını ve asli temelini ise Emevîler ve her iki devleti de kısmen etkilemiş Sâsâni devleti oluşturur.¹⁰³ Konu medeniyet tarihi açısından ele alındığında ilim ve insanlık adına kaydedilen her gelişme aktarılıp, başka bir kültürün elinde yeniden şekillenerek pek çok değişime ve dönüşüme kapı aralamıştır. Medeniyetin kümülatif aktarımı siyasi, sosyal ve kültürel çok sayıda alanda bugün sahip olduğumuz bilgi ve kültürün de asli sebebi ve dayanağıdır. Bu sebepten dolayı Abbasi Devleti'ni hem mevcut politik gelişmelerin ışığında hem de kendinden önceki dönemlerde vuku bulan gelişmelerin tesirinde değerlendirmek mevzubahis dönemin siyasi konjonktürünü tahlil etmede etkili olacaktır.¹⁰⁴

Abbasiler idare üzerinde söz sahibi olduklarında hızlı bir yapılanma sürecine girip, Emevîlerden devraldıkları idare sistemini temel alarak, ihtiyaç doğrultusunda ve dönemin getirilerine binaen çok sayıda kurum meydana getirerek devlet sisteminde ciddi bir kurumsallaşma süreci başlattılar. Bu yeniliklerin arasında ilk sırayı hilâfet ve hâlife alır.¹⁰⁵ Emevîler döneminde güdülen Mevâli politikasının toplumsal tabakalaşmaya sebep olup irki faktörlerin etkisiyle Arapçılık ideolojisinin benimsenmesine yol açması şüphesiz ki Arap olmayan Müslümanların gerek sosyal gerekse siyasi durumunu oldukça zorlaştırmakla beraber birtakım hak ve hukuklarından mahrum edilmesine sebep olduğunda, Mevâli'nin Emevîler'e olan bakışını Müslüman Devleti'nden Arap hükümdarlığına doğru değiştirdi. Dolayısıyla bu zor zamanları deneyimleyen gayri Arap

Yayınları, Ankara 1963.s. 236.

¹⁰² Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018. s. 53.

¹⁰³ Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.s. 569.

¹⁰⁴ Akdoğan, Ali, "Medeniyetin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslam Medeniyeti", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 11/32, s. 95, ss. 87-106, Rize 2008.

¹⁰⁵ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, s. 245.

(Arap olmayan) Müslümanlar Abbasi Devleti'nin kuruluş sürecini sonuna kadar desteklemiş ve fazlasıyla etkinlik göstermiştir.¹⁰⁶

Kuruluşunun temellerini Mevâli'den almış olduğu desteğe borçlu olan Abbasiler, minnettarlıklarını sunmaktan çekinmemiş ve ilerleyen süreçte idarenin pek çok alanında gayri Arap Müslümanlara yer vermiş, onların deneyim ve bilgilerinden yararlanmış ve bir nevi iade-i itibarda bulunmuşlardır. İzlemiş oldukları bu birleştirici politikanın, Emevî Devleti'nin düşmüş olduğu hatalardan beri kalacağı beyanı, Abbasilerin hususiyetle üzerinde durdukları bir konu olup devletin sağlam temeller üzerine bina edilebilmesi ancak Mevâli'nin desteğinin devamıyla kaim olabileceğinden mütevellit elzemdi.¹⁰⁷

Mevâli'nin durumu Abbasi Devleti'nin geleceği hususunda oldukça önem taşımaktaydı. Devlet içi ve dışındaki etkinlikleri ise yadsınamaz derecede artmıştı. Bundan dolayı devletin hem siyasi hem sosyal sâikleri üzerinde ciddi bir etkiye sahip oldukları vakidir. Mevcut durumun en belirgin etkisi ise Hz. Peygamber'den sonra Devlet yöneticiliği kurumu olan Hilâfet'te görülür.¹⁰⁸ Abbasiler, Emevîler'in meydana getirdikleri idare sistemini temel olarak muhafaza etmekle birlikte hilafeti tamamen verasete dayalı bir sisteme dönüştürerek onlardan ayrıldılar.¹⁰⁹ Böylece hâlifelik kurumu Abbasi ailesine zimmetli bir hale gelerek hâlifelik yerini hükümdarlığa bıraktı. Keza “zillullâhu fi'l-arz” (Allah'ın yerdeki gölgesi) ve “hâlifetullah” (Allah'ın halifesi) gibi unvanlar ile iktidarlarını ilahi kuvvete dayandırarak halk üzerindeki otoritelerini sağlamlaştırma yoluna gittiler. Hâlifelere ulaşmak ise gerek bürokrasinin sıklaşması gerekse sarayın teşrifât usullerinin ve Emevîler'e kıyasla son derece artan gösterişinin arasında oldukça zorlaşmıştır.¹¹⁰

Değişikliklerin kendini gösterdiği bir diğer alan ise hâlifenin vekilliği ve idarenin temeli mesabesindeki vezirlik kurumunun ihdas edilmesidir. İlk defa bu dönemde ortaya çıkan bu kurum, halifelerin her daim yakınında bulunan, devletin idaresinde önemli görevler üstlenen ve gerektiğinde halifelerin yerine karar verebilen bir zümreyi meydana getirmiştir. Sâsâni Devleti'nin bir kurumu olan vezirlik, Abbasi devleti tarafından olduğu gibi alınmamış ve İslâmi bir usulle aynı idare ihtiyacını karşılayabilmek için meydana

¹⁰⁶Demircan, Adnan, *İslam Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 50.

¹⁰⁷Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991. s. 43; Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, s. 247.

¹⁰⁸Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilatve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 4.

¹⁰⁹Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, s. 44.

¹¹⁰İbn Hâldun, *Mukaddime*, s. 439-446.

getirilmiştir.¹¹¹ Halifelikten sonra en yetkili icra ve idare makamı olup yönetimde geniş bir yetkiye sahiptir. Abbasilerin kuruluşunda kayda değer faaliyetler meydana getiren İranlı unsurun devlet üzerinde artan etkisi göz önünde bulundurulduğunda devletin siyasi organları üzerindeki Sâsânî etkisi daha anlaşılır hale gelecektir. Vezirlerin idarede yürütme görevini üstlenmeleri her ne kadar da Abbasi halifelerinin egemenlikleri ve nüfuzlarını paylaştığı anlamına geliyor olsa da yönetim içerisinde son kararın halifeye ait olduğu gerçeğini değiştirmiyordu. Emevîler'de idarede Halife, tek başına ve doğrudan söz sahibiyken Abbasilerde bu durum halifelerin nüfuzlarını kaybetmeleri durumunda saray bürokrasisinin aleyhlerinde daha fazla güçlenmesi durumuna sebep oldu.¹¹²

Abbasi Devleti idari teşkilatında yer alan bir diğer önemli kurum ise Hâcipliktir. Bizans ve Sasani geleneğinin bir yansıması olarak Emevîlerde saray yaşamının ortaya çıkmasının meydana getirdiği bir kurum olarak kabul edilmektedir. Emevîlerin aksine Hulefâ-i Râşidin döneminde halkın halifeler ile istişare edebilmesi için aşması gereken bürokrasi engeli mevcut değildi. Bunun temel nedeni saray siyasetinin meydana getirdiği bürokrasi anlayışı ve yeni teşrifat ve protokol usullerinin kabul edilmiş olmasıdır. İletişim artık belirli mekânlarda sınırlı saatlerde hâcipler aracılığıyla gerçekleştirilmeye başlanmış ve bu şekilde halifenin siyasi yükü hafifletilmiştir.

Halkın Halife ile iletişimini sağlamakla görevli olan hâcipler, çoğunlukla halifelerin en yakınında bulunduklarından dolayı çeşitli bilgilere erişebiliyordu. Temel görevleri, hâlifeye karşı düzenlenebilecek muhtemel suikastları önleyebilmek ve sadece önem atfeden ciddi problemlerle muhatap olmasını sağlayarak zaman kazandırmaktır. Görüşmeye gelen idarecileri ve halkı, hâlifenin karşısına çıkmadan önce hazırlamakla birlikte tören ve merasimlerin düzenlenmesi hususunda da önemli bir işlev görüyorlardı.¹¹³ Hâcipler aynı zamanda elçilerin karşılanması ve ağırlanması hususundan da sorumlu olup, onları gerekli saray usulleri ve teşrifâtı hakkında bilgilendirerek layıkıyla ağırlanmalarını sağlar ve Hâlife'nin hediyelerini iletirdi.¹¹⁴

Merkezin ve taşranın güvenliğinden ve adli vakaların tespiti, takibi ve infazından sorumlu kurum ise Şurta teşkilatıydı.¹¹⁵ Abbâsi Devleti'nin gelişmesine paralel olarak

¹¹¹Ayaz, Fatih Yahya, "Abbasiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28, s. 122, ss. 117-149. İstanbul 2012.

¹¹²Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, s. 400; Demircan, Adnan, *İslam Tarihi 1*, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2008, s. 461.

¹¹³İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, II, s. 173.

¹¹⁴Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*, V, s. 422.

¹¹⁵Yılmaz, Metin, *İslam Şurta Teşkilatı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2003, s. 237.

artan nüfus ve göç sorunları, fetih ve akınlarla genişleyen toprakların merkezi otoriteden uzakta kalması probleminin doğurabileceği muhtemel asayiş sorunları, bu kurumun Abbâsîlerde görev alanının ve icra yetkisinin artmasına sebep oldu.¹¹⁶

Şurta teşkilatının ilk örneği Hz. Peygamber'in döneminde görülür. O'nu korumak için gönüllü olan ashabın "hares" adında bekçilik görevini yerine getirmesiyle asayiş hususunda teşkilatlanmanın ilk nüveleri meydana gelmeye başladı. Hz. Peygamber'in Medine'de bulunduğu ilk zamanlar koruma görevinde Sa'd b. Ebû Vakkās bulunuyordu. Kays b. Sa'd b. Ubâde ise teşkilatın önderi anlamına gelen sâhibü's-şurta unvanıyla görev başındaydı. İslam Devletinin başarılı fetih harekâtlarıyla nüfuzunu genişletmesi ile birlikte muhtemel asayiş sorunlarının önüne geçebilmek için ise bu görev Hz. Ebû Bekir'in döneminde sürekli hale getirilerek "ases" gece bekçiliğine dönüştürüldü.¹¹⁷

Emevîler dönemine gelindiğinde ise şurta teşkilatı büyük ölçüde ilerleme kaydetti. Emevîlerin siyasal perspektifi, halifelikten saltanata doğru bir geçiş kaydederken, halifelerin de idarede halktan ayrışmasına sebebiyet verdi. Muâviye b. Ebû Süfyan'ın bu doğrultuda özel bir koruma birliği (hares) kurması dikkate değerdir. Bu dönemde meydana getirilen bu usul, sonraki idareciler tarafından sürdürülerek zamanla daha profesyonel bir hale getirildi. Şurta teşkilâtında sâhibü's-şurta olarak görev alacak kişilerde, Emevî halifelerine yakınlık, sadakat ve akrabalık bağı aranırdı. Emevîlerin ardından idareyi devralan Abbasilerde ise devletin genişlemesine paralel olarak şurta teşkilatının adli vakaların tespiti ve takibi ile birlikte idari yetki alanı kayda değer ölçüde gelişme gösterdi. Öyle ki sâhibü's-şurta baş şehir Bağdat'ın idari amiri olan valiye müsavî kılınmıştı. Halifeyle olan yakın ilişkilerinden dolayı sâhibü's-şurta'nın vezirlik görevi için genellikle ilk tercih edilen görevli olması, onun protokolde halifenin hemen önünde bulunmasının da yolunu açarak bu teşkilatın Abbâsîlerdeki önemini ortaya koymuştur.¹¹⁸

Abbâsiler Döneminde gelişen bir diğer önemli kurum ise Kâdî'l-Kudat'lıktır. Halifeler, devletin ilk dönemlerinde kadıların tayin yahut azil konularıyla bizatihi ilgilenmişlerse de ilerleyen süreçte fetihlere ve artan nüfusa müteakip yeni yerleşim yerlerinin meydana getirilmesi, hukuk alanında birden fazla yetkili kişiye olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Ana vazifesi kadıların tayin ve azillerini gerçekleştirmek olsa da ilk dönem Abbâsî halifeleri tam bir yetki devrini gerçekleştirmemiş ve genel merkezlere kadı

¹¹⁶ Palabıyık, Hanefî, "İslam'ın İlk Yıllarında Emniyet ve Asayiş İşleri", *İstem*, 3/6, s. 156, ss. 147-175, İstanbul 2005.

¹¹⁷ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*. s. 179.

¹¹⁸ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'* s. 24.

tainini kendi yetkileriyle gerçekleştirmiştir. Her vilayete birden fazla kadı tayin edilmesi adli vakaların çözümünü hızlandırdığı gibi kadıların iş yükünü de azaltıcı bir rol üstlenmiştir.¹¹⁹

Gerek Abbâsî Devleti gerekse onlardan sonra gelecek olan İslam devletlerinin bu sistemi uygulaması ve kadıların her dönemde fıkıh ve İslam hukuku bakımından bilgili kişiler arasından seçilmesi bu kurumun değerinin her dönemde anlaşıldığı gerçeğini ortaya çıkartmıştır. Kişiler arasında meydana gelen türlü anlaşmazlık ve adli problemlerin çözülmesi için meydana getirilmiş bu kurum “Mezâlim” adını almış ve devletin idari organları arasında oldukça önemli bir yer teşkil etmiştir. İlk dönemlerde her vilayete bir kadı gönderilirken devletin nüfuzu ve yetki alanının genişlemesine paralel olarak her bölgeye kadılar gönderilmeye başlanmış ve kadıların icra alanlarına geniş bir salahiyet tesis edilmiştir.¹²⁰

Devlet yönetimindeki ekonomik, askeri yahut idari görevlerin gerçekleştirilebilmesi için kayıt tutulan defterlere ve görevli memurların bulundukları mekâna verilen isim olan divan’ı, İslam siyaset anlayışına kazandıran ilk kişi Hz. Ömer’dir. Fey gelirlerinin eşit bir şekilde dağıtılmasını sağlamak amacıyla kurulan divanlar çoğunlukla devletin gelirlerini oluşturan vergi tahsili, arazi gelirleri ve ganimetler gibi mali sahayı ilgilendiren konular ile sınırlıyken Abbasiler döneminde tarihsel birikimin ışığında ve ihtiyaçların belirlediği alanlar üzerinde gelişme göstermeye ve çeşitlenmeye başladı. Hulefa-i Raşidin ve Emevîler döneminde divanların başındaki kişilere kâtip adı veriliyordu. Abbasilerde ise divan kâtiplerinden oluşan bir kurul meydana getirilip başkanlığı vezire bırakıldı. Bu şekilde idari, mali ve askeri sahada dikkate değer bir hız kazanıldı. Emevîler devrinde oluşturulan divanların temel yapıları korunup bunlara ek olarak ihtiyaca binaen çok sayıda yeni divan kurularak idari bünyeye dâhil edilmiştir.¹²¹

Hiz. Peygamber’in, Hulefâ’yi Raşidin’in ve Emevîler’in döneminde teşkilatlanmaya emsal teşkil edebilecek pek çok husus ile ilgilenen, “devletin mâli saha üzerindeki uygulamalarının ayrıntılı bir şekilde belirlenebilmesi, vergilerin ve gelirlerin kayıt altında tutulabilmesi ve ekonominin idaresi ihtiyacı” gibi gerekliliklere binaen “Dîvânü’l-Harac” isimli bir divan oluşturulmuştur.¹²² Abbâsî Devleti’nde gerçekleştirilen

¹¹⁹Ya’kubî, *Târîh.*, I, 203.

¹²⁰Makrîzî, *el-Hutat*, II, s. 208.

¹²¹Azimli, Mehmet, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, s. 52-56.

¹²²Mez, Adam, *Renaissance of Islam*, çev. D. S. Margoliouth, Jubilee Publishing House, Patna 1937.s. 77; Demircan, *İslam Tarihi I*, s. 460.

büyük kapsamlı fetihler ve başarılı idarenin sonucu olan mali büyümeyi kayıt altında tutma amacıyla son derece önem verilerek önceki dönemlere nispeten hiç olmadığı kadar gelişme yaşanması sağlandı.¹²³

Haberleşme insanlık tarihi içinde istisnasız her dönem için son derece dikkate değer bir husus olmuştur. Toplumların varlıklarını sürdürebilmeleri için gerek yakın çevreden gerekse muhtelif kabile/gruplar hakkında elde edilebilecek her türlü bilgiye ihtiyaç duymaları bu müessesenin önemini artıran sebeplerdendir. Devletlerin haberleşme usulü çoğunlukla farklılık göstermiş olsa da birleşmiş oldukları husus meydana getirilen tüm haber alma faaliyetinin devlete ait olmasıydı. Bu sebepten dolayı teşkilatlanarak devletin siyasi bir organı haline getirilmesi ise uzun sürmemiştir. Gerek haberleşmenin gerekse yapılan antlaşmaların kalıcı ve somut bir hale gelmesi ise ancak kitabetin yani yazılı bir kültürün meydana getirilmesi ve bunun devlet eliyle geliştirilmesi ile mümkün olur. Keza bugün İslam tarihi ve medeniyeti söz konusu olduğunda sözlü rivayetlerin azlığından çok yazılı metinlerin mevcudiyetine güvenmekteyiz.

Devletlerin karşılıklı olarak ortaya koydukları haberleşme faaliyetinin, ticari, siyasi ya da sosyal hayata dair gerçekleştirdikleri antlaşmaların ve bunların tarihsel süreç içerisinde gerçekleşip gerçekleşmediğinin tespit edilebilmesini sağlayan temel olgu, toplumların bu hususları yazı aracılığıyla kaydetmesi olmuştur. Medeniyetlerin meydana getirdikleri gelişimler yazı aracılığıyla el değiştirmiş ve mevcut bilginin farklı varyasyonlarının ortaya çıkması sağlanarak pek çok yeni icada ve araştırmaya kapı aralanmıştır. Siyasi tarih açısından son derece önemli olan bu gelişme İslam devletlerinin tarihinin de vazgeçilmez bir aşaması olmuş ve kurumsallaşma süreci ile vesikalandırma süreci aynı anda işlemeye başlamıştır.

İslam kurum tarihi içerisinde büyük pay sahibi divanların sistematik hale getirilmesi ve faaliyet alanlarının genişlemesinde de kitabetin önemi büyüktür. Nitekim Hz. Peygamber'in ilk girişimlerinden sonra meydana gelen bir diğer önemli kitabet faaliyeti Hz. Ebubekir'in halife olduktan sonra dağınık halde bulunan Kur'an-ı Kerim'in bir komisyon vasıtasıyla toplu hale getirilmesidir.¹²⁴

Kitabet faaliyetinde nizamlı bir şekilde kurumsallaşma ise Hz. Ömer'in dönemine rastlar. Hz. Ömer'in idaresinde geliştirilen divanlar İslam devletinin ilerleyen süreçte karşılaşılabileceği pek çok soruya yanıt olmuş ve idari teşkilatlanmanın gelişmesine

¹²³Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 265.

¹²⁴Zürkânî, Abdulazîm Muhammed, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Fevâz Ahmed, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1995, I, s. 207.

katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte divanlarda meydana getirilen faaliyetleri kayıt altına alma gerekliliği de kitabeti devletin vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiştir. Her divan için müstakil olarak çalışacak bir kâtib görevlendirilmiş ve kâtipler devletin idari organları arasındaki resmi yazışma işlerini yürütmüştür. Zamanla devletin sınırlarının yapılan fetihler sayesinde genişlemesi sebebiyle karşı devletlerle iletişim zaruri bir hale gelmiş ve kitabet kurumu bu yeni görevle yeni bir ivme kazanmıştır.¹²⁵

Emevîler devrinde ise devletin siyasi, askeri ve hukuki teşkilatlarının sistemli olarak faaliyet gösterebilmeleri için katiplerin çalışmalarına olan ihtiyaç hasıl olunca Muâviye b. Ebî Süfyân kitabeti bir çatı altında toplayarak Dîvânü'r-resâil'i kurmuştur. Böylece kitabet kurumu artık kurumsallaşmasını tamamlamış ve yine Muâviye tarafından kurulmuş posta teşkilatı ve belgelerin korunması ile yükümlü diğer bir kurum olan resail birlikte çalışmıştır. Emevî Devleti'nin ilk halifesi olan Muâviye b. Ebî Süfyân'ın ilk defa sistemli ve düzenli olarak postacılığı kurduğu kabul edilmektedir. Postacılık ve haberleşme sistemini valiliği sırasında Bizans müesseselerinde uygulandığını görmesi ve tespit ettiği eksiklikleri gidererek halifeliği zamanında berid adı altında posta teşkilatını kurması onun bu kuruma ciddi derecede önem atfettiğinin bir göstergesidir.¹²⁶

Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından kurulan berid teşkilatıyla sistemli bir haber ağı meydana getirilmiş ve bununla birlikte merkez ile eyaletler arasında gerçekleştirilen her türlü bilgi takası, valilere iletilen mektuplar, resmi bildiriler, duyurular ve emirlerin tek bir kurum üzerinden gerçekleşmesinin yolu açılmıştır. Böylelikle gerek istihbarat gerekse politik bilginin akışı hususunda daha sistemli ve profesyonel bir dönemin önü açılmış oldu.¹²⁷ Emevîler döneminde berid teşkilatı aracılığıyla elde edilen her doküman, metin ve mektubun sahil nüshasının kontrol edilip halifenin mührüyle mühürlenerek iletilmesi ve muhtemel karışıklıkları önleme sebebiyle bu nüshaların kopyalarının çıkarılıp saklanması görevi Dîvânü'l-hâtem tarafından yürütölmekteydi. Bu teşkilat mektupların hızlı bir şekilde iletilmesini sağlayarak haberleşmede sistemli bir döneme geçilmesini sağlamıştır. Özellikle Mısır Irak ve İran'da vazife yapan valiler arasında iletişimin sağlanması idarede kayda değer bir hız kazanılmasını sağlamış olmakla beraber Dîvânü'l-hâtem sayesinde haberleşmenin güvenliği sağlanmıştır.¹²⁸

Abbâsiler döneminde de katiplerin ve berid teşkilatının çalışmaları vasıtasıyla

¹²⁵ Yılmaz, *İslam Şurta Teşkilatı*, s. 293.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, V, S.76.

¹²⁷ Yılmaz, Metin, "Bir Devlet Kurumu Olarak Divanü'r-Resail'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/11, s. 297, ss. 291-312, Samsun 1999.

¹²⁸ Yılmaz, Metin, "Emevî Abbâsî Dönemi İç İstihbaratı", *İstem*, 6/12, s.179, ss.175-193, Samsun, 2008.

elde edilen haber ve mektupların güvenliğinin sağlanması ve hızlı bir şekilde merkeze ulaştırılması oldukça önemli bir konuydu. Bu sebepten dolayı yol ve geçiş güzergahlarının güvenlikleri ve merkeze olan uzaklıkları konusunda telif edilmiş seyahat türü kitaplar meydana getirilmiş ve ilerleyen dönemlerde bu kitaplar çok sayıda İslam coğrafyacısına ilham vermiştir. Berid teşkilatının istihbâri yönü dolayısıyla başkanına, Sahibu Divani'l-berid ve'l-ahbâr adı verilmiştir. İletişimi etkili ve kesintisiz sağlayabilmek için hedef bölgenin coğrafi konumu dikkate alınır ve bu etkenin izin verdiği ölçüde farklı vasıtalar kullanılırdı. Karayolunda At, deve ve katır, deniz yolunda ise gemiler kullanılmış, çok daha uzak mesafelerin araya girmesi durumunda ise posta güvercinlerinden çokça istifade edilmiştir.¹²⁹

Revize edilen idare sistemleri içinde dış ilişkiler önemli bir yer tutmaktaydı. Velhasıl bu önemde gerçekleştirilen başarılı fetihler ile birlikte siyasi ve sosyokültürel faaliyetler, Abbasileri dünyanın geri kalanıyla müzakere kanalları kurmaya itiyordu. Bu sebepten dolayı özellikle devletlerarası resmi yazışmalardan sorumlu Dîvânü'r-resâil müessesesinin geliştirilmesine önem verilmiştir.¹³⁰ Abbasi diplomasisinin temel kaidelerinin meydana gelmesi ve teşrifat usulünün belirlenmesi bakımından bu divan oldukça önem taşır.¹³¹

Devletin resmi yazışmaları ve bu belgelerin kaydedilmesini gerçekleştiren bu kurum sadece dâhil ve hariçte yazışma işlerini yürütmekle değil devletin dış ilişkilerini de düzenlemek ile sorumluydu. Bu bağlamda hangi ülkelerle ilişki kurulacağı, gönderilecek olan elçilerin seçilmesi, gelen elçilerin ise kabulleri, misafir edilmeleri ve resmi prosedürün yürütülmesi ile birlikte resmi beyan doğrultusunda elçilerin azil ve tayinini gerçekleştirerek Abbasilerin dış ilişkilerinin idaresinden sorumlu bir kurum olarak devlet teşkilatı içerisindeki yerini almıştır.¹³²

Abbasi Devleti, elçilerin kabulü ve karşılanmaları konusuna oldukça önem vermiştir. Elçiler ülke sınırları içerisindeyken can ve mal güvenlikleri sağlanmış ve talep ettikleri her ihtiyaç karşılanmış. Görkemli bir şekilde karşılanmış ve değerli hediyeler almışlardır. Diplomatik ilişkilerde hediye alıp vermek iyi niyet göstergesi bir geleneğe dönüştüğünden dolayı elçilerin ülkelerini temsilen değerli hediyeler getirmeleri ve aynı şekilde değerli hediyeler götürmeleri oldukça önemlidir. Temsil görevleri bittiğinde tıpkı

¹²⁹Azimli, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 55.

¹³⁰Yılmaz, "Bir Devlet Kurumu Olarak Divanü'r-Resail'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", s. 301.

¹³¹İbn Hâldun, *Mukaddime*, s. 280; Potyemkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi)* s. 99.

¹³²Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I,s.124; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 247.

karşılama törenlerinde olduğu gibi uğurlama törenleri de gerçekleştirilir ve bu törenlerde halife tarafından heyete değerli hediyeler takdim edilirdi. Elçilere gösterilen bu ihtimamın en önemli sebebi, temsil görevleri bitip ülkelerine döndüklerinde karşılama merasimlerini yetkili mercilere anlatacak olmalarıdır. Buna binaen Abbâsî halifeleri, elçi karşılama merasimleri ve ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için hazineden kayda değer miktarda pay ayırmışlardır.¹³³

Elçilik heyetlerinin karşılama merasimleri devlet sınırlarına girer girmez başlayarak gelen heyetler, devletin büyüklüğünün ve ihtişamının bir tezahürü olarak gösterişli törenlerle karşılanmıştır. Elçilerin ikametlerinin sağlanması, halifenin huzuruna çıkarılmaları için hazırlanmaları ve hediyelerini takdim edebilmeleri için özel görevliler bulunuyordu. Teşrifat usullerini yerine getirmekle yetkili bu görevliler elçilik heyeti şehre varmadan önce halife tarafından görevlendirilir ve elçilerin ikametlerini sağlardı. Elçi, gelme amacını ve isteklerini talep etmek üzere önce vezir ile görüşürdü. Vezir yapılan bu görüşmeyi halifeye ilettikten sonra elçi ile halifeyi buluştururdu. Halife ile elçilerin görüşmesi, tören havasında gerçekleşirdi.¹³⁴

Dîvânü'r-resâil'in faaliyetleri hakkında meydana gelmesiyle ilgili kaynaklar çoğunlukla aynı şeyleri ifade etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in İslam'ın henüz yayılmaya başladığı zamanlarda ordu komutanlarına gerek savaşlarla alakalı durumlarda gerekse mevcut durum hakkında bilgilendirmek için katipler aracılığıyla yazdığı mektuplar Resâil'in ilk örneklerini oluşturmaktadır. Yine Hz. Peygamber'in Hudeybiye Antlaşmasına müteakip bölge liderlerini İslam'a davet için yazdırmış olduğu mektuplar onun devletlerarasındaki iletişime ne kadar önem verdiğini doğrular niteliktedir. Mektupları ulaştırmaları için sırasıyla Dihye b. Halife'yi Herakleios'a, Abdullah b. Huzâfe'yi İran kistrâsına, İbn Ebû Beltea'yı Mısır Mukavkısına, Şüca b. Vehb'i Gassanilere, Amr b. Ümeyye'yi ise Habeşistan kralına göndermiştir. Hz. Peygamber'in gönderilecek her mektubu bilgilerine ve yeteneklerine güvendiği elçileriyle iletmesi onun ne kadar başarılı bir diplomat olduğunun kanıtıdır.¹³⁵ Bununla birlikte antlaşmaları yazılı hale getiren ve Hz. Peygamber'in uzun zaman boyunca vahiy katipliğini yapmış olan Ali b. Ebû Talib, Abdullah b. Sa'd ve Zeyd b. Sâbit gibi katiplerin çalışmalarının Dîvânü'r-resâil'in ilk nüveleri olduğu görülmektedir.¹³⁶

¹³³ İbnü'l-Ferrâ, *Rusulü'l- Mülük*, s.131.

¹³⁴ İbnü'l-Ferrâ, *Rusulü'l- Mülük*, s.120.

¹³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 260; İbn Kesir, *Es- Sire*, III, 508; İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Umem*, I, s. 412.

¹³⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I, 125.

Dîvânü'r-resâil'in gerçekleştirmiş olduğu en önemli faaliyet 'risale' yani gönderilmek üzere yazılmış bir mektup ya da belge yazmak olduğu sebebiyle bu adı almıştır. Bununla birlikte devletin idari faaliyetlerinin yazıya geçirilmesi ve resmi yazışmaların meydana getirilmesi hususunda görev aldıkları için Abbasilerin son dönemlerinde anılmaya başlanacak olan 'Dîvânü'l-Mukâtebât' kelimesi de resâil için kullanılmıştır.¹³⁷

Dîvânü'r-resâil'in, haber ve bildirilerin kaleme alınması ve resmi yazışmaları yürütmesi onu sadece bu görevlere has kılmamıştır. Nitekim bu divanın faaliyetleri arasında devletlerarası ilişkileri ve iletişimi düzenlemenin, karşı devlete gönderilmek üzere elçi yetiştirmenin ve seçmenin, elçilerin kanunsal hak ve sorumluluklarını düzenlemenin de olduğunu görmekteyiz. Bu sebepten dolayı Dîvânü'r-resâil, Müslüman devletlerin nazarında devletin dış ilişkilerini düzenleyen, teşrifat usullerini meydana getirerek elçi seçen ve karşı devletten gönderilen elçinin karşılanması, korunması ve ikameti hususunda yetkili bir hüviyete bürünmüştür.¹³⁸

Devlet bürokrasisinin gerektirdiği usule göre Dîvânü'r-resâil tarafından meydana getirilen resmi yazışmalar ve belgelerin muhafaza edilmesi Abbâsiler için de oldukça önem taşıyan bir konuydu. Bu sebepten dolayı Dîvânü'r-resâil'in altında yarı müstakil bir şekilde faaliyetine devam edecek olan Dîvânü'l-hâtem ve Tevkî görev almaya başladı. Dîvânü'l-hâtem tıpkı Emevîlerde olduğu gibi Dîvânü'r-resâil'den çıkan her türlü resmi yazışma yahut evrağın bir sahte nüshasının oluşturulmasını ya da yetkili olmayan kişilerin eline geçmesini engelleme üzerine kuruldu.¹³⁹ Yine resâil çatısı altında kurulan Dîvânü'l Fed, resmi yazışmaları, belge ve mektupları okuyarak tasnif eder ve belgelerin özelliğine, ne için kullanıldığına dair gerekli açıklamayı üzerine yazarak vezire iletirdi. Belgelerin kayıtlarını tutarak arşiv oluşturmak da Dîvânü'l Fed'in göreviydi.¹⁴⁰

Meydana getirilen evrakların sahtecilikten korunması ihtiyacına binaen resmi makamlara ait olduğunu belli eden bir tür imza yerine geçen mühür sistemi kullanılmaya başlandı. Fakat bu sistem Abbâsilere ait olmamakla birlikte İslam tarihi incelendiğinde ilk mühür sistemini kullanan kişinin bizatihi Hz. Peygamber olduğu görülür. Nitekim Hz. Peygamber İslam'a davet münasebetiyle Bizans'a elçisi aracılığıyla mektup yazdığına, Bizans'ın yalnızca mühürlenerek kendisine ulaşan metinleri dikkate aldıklarını öğrenmiş

¹³⁷Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I, 124.

¹³⁸İbn Hâldun, *Mukaddime*, II, S.280.

¹³⁹Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I, 481; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 481.

¹⁴⁰Dürî, *el- 'Aşrû'l- 'Abbâsiyyü'l-evvel*, IX, 380.

ve bunun üzerine üzerinde Arapça olarak Muhammedu'r-Resulû'llâh yazan yüzük formunda bir mühür oluşturmıştır. Bu mühür ilerleyen süreçte Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e geçmiş fakat Hz. Osman tarafından yanlışlıkla bir kuyuya düşürülmüştür.¹⁴¹

İlk kez Emevîlerde meydana getirilen bu divan Abbasilerin orta dönemlerine kadar Resail'in bir alt dalı olarak görev yaptı. İlerleyen süreçte ise bu görevi vezirler üstlenmiştir. Abbasilerin Dîvânü'r-resâil'e önem vermeleri hem bu kurum aracılığıyla diplomasinin gelişmesine yol açmış hem de nesir edebiyatının kayda değer örneklerinin verildiği bir alana dönüşmesine sebep olmuştur.

1.3. Abbasîlerde Elçilik Kurumunda Meydana Gelen Gelişmeler

Emevîlerden miras alınan devlet siyasi sisteminin en önemli unsuru olan divanlar Abbasiler döneminde vezaret kurumuna bağlanarak daha bürokratik ve sistemli bir hale gelmiştir. Zamanla, gerçekleştirilen fetihlerle devletin sınırları genişlediğinde sürecin doğal getirisi olarak diğer devlet ve toplumlarla münasebet kurma ihtiyacı Abbasileri, Dîvânü'r-resâil'i tekrardan gözden geçirmeye itti. Nitekim devletin ilk dönemlerinde Dîvânü'r-resâil'in altında yarı müstakil olarak görev alan Dîvânü'l-hâtem ve Tevkî Harun Reşid (170-193) ve ondan sonraki dönemden itibaren Resail'den ayrılarak müstakil bir kurum haline getirildi¹⁴².

Abbâsilerin son dönemine gelindiğinde ise Dîvânü'r-resâil isim değişikliğine uğrayarak Dîvânü'l inşâ olarak anılmaya başlanmıştır. İlk dönemlerde vezaret makamına bağlı olan resâil, son dönemde inşâ adıyla bu kurumdan ayrılarak tamamen müstakil bir hale gelmiştir.¹⁴³ Dîvânü'l inşâ, devletin ilk dönemindeki müstakil ya da yarı müstakil durumda olan bütün kitabet faaliyetini ve kâtipleri kendi çatısı altında toplamıştır. Bilhassa "Dîvânü'l inşâ ve'r-resail ve'l-hâtem" olarak da anılması bu kurumun artık tam teşekküllü ve sistemli bir hale geldiğini ifade etmektedir.¹⁴⁴

Büveyhiler döneminde ise Dîvânü'l inşâ için kitabet ve edebiyatta yetenekli kâtipler görevlendirilerek bu dönemin Arap edebiyatına damga vurması sağlanmıştır. Dîvânü'l inşâ sadece kitabetle sınırlı kalmayıp devletin resmi yazışmaları, istihbarat bilgileri, elçilerin getirip götürdükleri mektup ve belgeler tek kurumda toplanmış ve yine bu dönemde veciz, sanatkârene bir üslupla yazı yazılan bir hüviyete bürünmüştür.

¹⁴¹Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 459.

¹⁴²Mez, *Renaissance of Islam*, I, s. 153.

¹⁴³Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 229.

¹⁴⁴Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I, 127.

Abbasi Devletinin çöküşünden sonra meydana çıkan Gazneliler ve Samanoğlu Devletine bakıldığında ise kitabet kurumunun hem Dîvânü'l inşâ hem de Dîvânü'r-resâil olarak isimlendirilmesinin temel sebebi bu iki kavram arasında bir fark görmemeleridir. Büyük Selçuklu Devletinden itibaren ise kitabet için artık sadece Dîvânü'l inşâ kullanılmaya başlanılmış ve bu süreçten sonra özellikle Mısır'da kurulmuş olan devletlerde bu isimle kalmıştır. İnşâ divanı Tolunoğlu, Eyyübi, Fatimi ve Memlûklülerde gelişimine devam etmiş ve Osmanlılara köklü bir kitabet mirası bırakmıştır.¹⁴⁵

İslâm devletlerinin teamülünde Dîvânü'l inşâ, genel olarak diplomasi, savaş ve barış meydana getirilmesi, mütareke ilanı ve esir değişimi gibi belirli sorunlara kısa vadede çözümlerden ibaretti. Abbasi dönemine gelindiğinde çağın sahip olduğu siyasal perspektifin zorunlu bir sonucu olarak diplomasi faaliyetlerinin çeşitlenerek daha kompleks amaçlar için kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Fakat buna rağmen diplomasiinin müstakil olarak kurumsallaşması hususunda yeterli ilerleme kaydedilmediği görülmektedir.

Şüphesiz ki bunun temel sebebi orta çağın siyasi karakteristiği olan ad hoc diplomasisinin bilinebilen tüm dünyada kolektif olarak kabul edilmesidir.¹⁴⁶ Bu anlayış ve kabule istinaden devletler hiçbir zaman birbirleriyle sürekli müzakere ve iletişim kurmamış, sadece savaş ya da barış gibi ciddi bir durum böyle olguya olan ihtiyacı gidermekte kullanılmıştır. Bu durum irdelendiğinde çağın diplomasiye/müzakereye olan "geçici" bakış açısı ve dönemin, karşılıklı ilişkiler kurma minvalinde devletlerin siyasal tekamüle erişme imkanına kavuşması için henüz çok erken oluşu temel sorunu meydana getirmektedir. Bu sebep, dönemin pek çok devletinde kabul gören diplomasiinin geçiciliği esasından mütevellit mukim elçiliklerin meydana getirilmeme sorunsalını doğurmuştur.¹⁴⁷ Bu bağlamda, İslam siyasi tarihinin mirası, farklı kültürlerden etkilenme ve çağın ortaya çıkardığı yeni usul ve zorunluluklara adaptasyon Abbasi idari teşkilatı için temel sacayağı olmuş ve bu anlayış uzun bir müddet boyunca İslam devletlerinin de siyasi yapılanmalarını etkilemiştir.

Diplomasi faaliyetinin dünya çapında ilk kez bir kurum haline gelme süreci ise ilk kez Avrupa'da vuku bulmuştur.¹⁴⁸ 14. Yüzyıl Rönesans Dönemi tüm dünyayı etkilediği

¹⁴⁵Yılmaz, "Bir Devlet Kurumu Olarak Divanü'r-Resail'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", s. 303.

¹⁴⁶Hüner, *Eski ve Yeni Diplomasi*, s. 50.

¹⁴⁷bkz. İskit, Temel, *Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, s. 32.

¹⁴⁸Ronan, Colin, *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu, Tübitak Yayınları, Ankara 1983. s. 302.

gibi Avrupa üzerinde de pek çok değişimlere sebep oldu.¹⁴⁹ Rönesans İtalya'sında şehir devletlerinin birbirleriyle ve dini otorite olan Papa ile kesintisiz ve sürekli bir iletişim sağlama ihtiyacı, mukim bir elçiliğin meydana getirilmesini ve diplomasiinin mütakabiliyet ilkesine dayalı ve sistematik bir şekilde kurulmasını zorunlu kılıyordu.¹⁵⁰ Şüphesiz ki bu girişimin tek nedeni sadece iletişime duyulan ihtiyaç olmamıştır. Meydana gelen çok sayıdaki siyasi ve sosyal gelişmelerin etkisinde, dönemin artık Orta Çağ'ın "güçlü olanın diplomasisi" anlayışından, egemen devletlerin istişare düzenine geçilmiş olması temel sâiklerin başında gelmektedir.¹⁵¹

Şehir devletlerinin ilk olarak İtalya'da meydana gelmesinin sebepleri arasında en dikkat çeken durum hiç kuşkusuz dini otorite olan Papa ve iktidarda egemen olmak isteyen imparatorluğun yaşadığı anlaşmazlıklardır. 13 ve 14.Yüzyıla damga vuran bu iki kurumun ihtilafı Avrupa'nın siyasi bir devrime olan ihtiyacının zeminini hazırlamıştı. Nitekim Papalığın siyasi erk üzerinde hak iddia etmesi çok sesliliğe sebep olmakla birlikte yönetimin muğlaklığı, devletin nüfuz alanını azaltmış ve güven ortamından uzak bir idarenin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Vuku bulan siyasi dengesizlikler sonucu imparatorluk güç kaybetmeye başladığında İtalya'nın kuzey ve güneyindeki birtakım bölgeler bağımsızlıklarını ilan ederek siyasi bir merkezileşmeye ortak oldular. Milano, Venedik ve Floransa gibi şehir devletleri yüksek sayılara varan nüfus oranlarıyla birlikte bölge üzerindeki hâkimiyetlerini artırdılar. Mevcut dünyanın bilinebilen deniz ticaretinde büyük bir pay sahibi olan bu devletlerin, ticaret alanını ve hacmini genişleterek yeni pazarlar bulma ve dönemin temel çıkmazı varsayılan din anlayışının meydana getirdiği problemlere karşı bir yenilenme/restorasyon arayışına müteakip gerçekleştirdikleri pek çok farklı araştırmalar Rönesans döneminin İtalya'da başlamasıyla neticelenerek şehir devletlerinin ticarete Asya ve Ortadoğu'ya hâkim olmasının önünü açmıştı.¹⁵²

Ticari ilişkilerin artmasının beklenmeyen fakat bir o kadar da önemli sonucu devletlerin birbirleri arasındaki iletişime olan ihtiyaç durumunu kanıksandığı şekilden çok daha fazla ölçüde açığa çıkarmış olmasıydı. İmparatorluğun siyasi yapıyı ve karar erkini tekeline toplaması diğer ülkelerle gerçekleştirilen diplomasi noktasında zaruret durumuna binaen ve oldukça nadir bir şekil arz etmesine sebebiyet vermekle birlikte

¹⁴⁹Faure, Elie, *Rönesans Sanatı*, çev. Bertan Onaran, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 12.

¹⁵⁰ Tuncer, Aziz, "Yerel Yönetimlerin Kökeni Bağlamında İtalyan Şehir Devletlerinde Yönetim ve Aktörler", *İstem*, 1/1, s. 7, ss. 1-18, İstanbul 2018, s. 355.

¹⁵¹ Roberts, John Morris, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yayınları, İstanbul 2015, s. 253.

¹⁵²Header, Harry, *Italy: A Short Story*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2001, s. 35.

mevcut hüküm ve yargıya karşı muhalefetin olmaması ise istişare neticesinde çıkabilecek isabetli, kararlardan yoksun bir tabloyu meydana getirmiştir. Şehir devletlerindeki durum irdelendiğinde ise gerek ticaretin ehemmiyeti gerekse egemenliğin ancak çok sayıda devletin konsensüsü ile varlık gösterebilmesi noktasında haber alma ve istihbaratın büyük önem arz ettiği görülmektedir. Bu sebepten dolayı İmparatorluğun, elçilerini mevcut görevlerini yerine getirmelerinden sonra ülkeye geri çağırdıkları mevcuttur. Hal böyleyken şehir devletlerinde bu durumun aksi olarak hükümdarlar kalıcı bir haberleşme ağına sahip olma arzusuna binaen egemenliğin ve statünün sembolü olarak kademeli bir şekilde diğer devletlere elçiler atamaya başlayarak mukim elçilikler meydana getirmenin ilk örneklerini gerçekleştirmiş oldular.¹⁵³

İmparatorlukların yerini şehir devletleri aldıklarında vuku bulan ilk büyük değişiklik gücün tek elde toplanmasının verdiği diplomasi temaslarında üstünlük sağlama hakkının ortadan kalkması oldu. Çünkü Şehir devletleri, gücün dağıldığı ve büyük ölçekli kararların ancak konsensüs ile verilebildiği çok sesli bir ortama dönüşmüştür. Bu gelişme ise Şehir devletlerini, isteklerine ulaşabilmek için birbirleriyle ciddi derecede iletişim halinde olmaya ve titiz bir diplomasi örneği sağlamaya mecbur kıldı.¹⁵⁴ Keza mevzubahis dönemde ticari ilişkileri artırma arzusunun yolu devletler arası ilişkilerin durumuna bağlı olmakla birlikte savaş, artık sorun çözümünde ilk başvurulacak yöntem olma özelliğini çağın değişen siyasal perspektifi sebebiyle yitirmişti.¹⁵⁵

Gelişmelerin ışığında mukim elçilikler meydana getirilmiş ve bu sayede diplomatik temsil' in ana muhtevası oluşmuştur. Bilgi daha sistemli ve temiz bir hale gelerek iletişimi süratli bir hale getirmiş ve tüm bu ilişkiler yazılı olarak kaydedilmiştir. Devletler arası ilişkilerin sürekli ve daim hale gelmesiyle elçilik kurumsallaşmaya başlamıştır. Ve ilerleyen süreçte İtalya'nın Avrupa ülkeleriyle gelişen ilişkileri sayesinde diplomasi tüm dünyada bir kurum haline gelme yolunda ilerleme kaydetmeye başlamıştır.¹⁵⁶

Gelişmelerin ışığında Avrupa'da diplomasi alanında atılımlar gerçekleşmesine rağmen siyasi teâmül, hâlâ geleneklerine sıkıca bağlıydı. Bununla birlikte Şehir

¹⁵³Ayönü, Yusuf vd. *Ortaçağ Yeniçağ Avrupa Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Açık öğretim Yayınları, Eskişehir 2019, s. 57.

¹⁵⁴Geoffrey, Parker, *Sovereign City: The City-state Through History*, University of Chicago Press, United States 2005, p. 175; Küçükcan, Talip, "İtalya" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, s. 453, İstanbul 2001.

¹⁵⁵Çiftçi, Sait Emre, *Geç Orta çağ'da İtalya'nın Siyasi Durumu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 3.

¹⁵⁶Tuncer, Aziz, " Yerel Yönetimlerin Kökeni Bağlamında İtalyan Şehir Devletlerinde Yönetim ve Aktörler", *İstem*, 1/1, s. 7, ss. 1-18, İstanbul 2018. s. 7.

devletlerinin aralarındaki mücadeleler bir yandan diplomasinin gelişmesine katkı sağlamaktayken bir yandan ise devlet yapılanmasında elçiliğin bir kurum haline gelme sürecini yavaşlatıyordu. Özellikle Venedik, Cenova ve Floransa'nın kayda değer oranda siyasi güç kazanmış olmalarına karşı diğer merkezlere karşı gerçekleştirdikleri mücadelelerde kalıcı bir kazanım sağlayamamış olmaları diplomasiyi bu devletler için entelektüel bir çözüm arayışından ziyade savaşın başarısızlığından doğan bir zaruret anlayışı haline getirmiştir. Bu dönemde özellikle deniz ticaretinin ağırlık kazanması İtalya'da bulunan iç pazarların önemini kaybetmesine sebebiyet vererek ticari rekabetin dahilden harice bir yön izlemesinin önünü açmıştır. Şehir devletlerinin birlik sağlayamamasına sebebiyet veren bu süreç Avrupa için gerek diplomasi gerekse revize edilen siyasi sürecin tedrici ve sancılı geçmesine yol açmıştır. İlerleyen dönemlerde tüm dünyada kabul görecektir bu siyasi usul idarecilerin birbirleri ile olan iletişimlerinin düzenli, sistematik ve profesyonel bir zemine oturmasını zorunlu kılmış ve gücün, bu dönemde elde edilen bilginin ölçüsüyle var olmasının zeminini hazırlamıştır.¹⁵⁷

Bilgi, şehir devletlerinin egemenlik savaşında yeni bir cephe açmış durumdaydı. Bu bağlamda bir elçinin görevi, gönderildiği devlet ile alakalı önem arz eden her türlü bilgi, belge ve gözlem yoluyla elde edilen verinin titiz bir şekilde sorumlu olduğu devletin idari birimine iletmesi olmuştu. Mevcut politika usulünden istihbarat düzeyindeki bilgilere kadar geniş bir araştırma düzeyinde ulaşılan sonuçlar diplomatik bir dil kullanılarak rapor haline getirilmiş ve günümüzde de kullanılan diplomasi şablonunun muhtevasını oluşturma yönüyle ciddi bir ilerleme kaydedilmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁷Potyemkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi)*, s. 35.

¹⁵⁸Potyemkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi)*, s. 36.

BÖLÜM II

İLK DÖNEM ABBÂSİ HÂLİFELERİ VE ELÇİLİK FAALİYELERİ

2.1. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh

Abbasi Devleti'nin ilk halifesi olan Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (sal. 132-136/750-755) ihtilalde oldukça önemli bir rol oynamış ve 104/720 tarihinde Humeyme bölgesinde doğmuştur.¹⁵⁹ Kufe Camisi'nde hâlifelik biatını alarak verdiği ilk hutbesinde hem kan dökücü hem de cömert anlamına gelen "es-Seffâh" lakabıyla anılmıştır.¹⁶⁰ Emevîlerin bölge üzerindeki hâkimiyetinin tam olarak kırılması ve tekrardan hilâfet üzerinde hak iddia etmelerinin engellenmesi sebebiyle ciddi bir baskı ve sindirme faaliyeti başlatılmıştır.¹⁶¹ Keza kontrolün tam olarak sağlanabilmesi için hala Emevî etkisi altındaki bölge ve bu bölgelerin valilerinin itaat altına alınması elzemdi. Bu hususta Hâlifenin, Emevi Irak genel valisi olan İbn Hübeyre ile olan münasebetleri dikkate değerdir. Hâlife, Abbasi ordusuna karşı dayanamayan fakat Emevî halifesi Mervân'ın ölüm haberini alana kadar da direniş gösteren İbn Hübeyre'ye, kardeşi Mansur aracılığıyla barış teklif eder. İbn Hübeyre bu teklifi kabul ederek, bizzat Hâlife tarafından tasdik olunmuş bir emânname talep eder.¹⁶²

Hâlifenin siyasal sorunlara savaş kadar barış yoluyla da çözümler bulması ve bu amaç için diplomasiyi kullanması onun bu konuya verdiği önemi göstermektedir. Bu dönemde Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın uğraşması gereken tek problem Emevî direnişi değildi. Her ne kadar Kufe'de aldığı biat ile hâlife kabul edilmiş olsa da sıklıkla isyan faaliyetleri meydana geliyordu. Merkezi otoritenin ulaşamadığı bazı bölgelerdeki siyasi belirsizlik ise bu durumu daha da perçinliyordu.¹⁶³ Nitekim Emevîlerin başkentliğini yapmış olan Suriye bölgesinde ve Cezire¹⁶⁴ meskûnlarının desteğiyle bir isyan meydana

¹⁵⁹Suyûtî, *Târîhu 'l-hulefâ*, s. 299.

¹⁶⁰Suyûtî, *Târîhu 'l-hulefâ*, s. 302.

¹⁶¹Mes'ûdî, *Mürucü 'z-Zeheb*, I-IV, s. 222.

¹⁶²Taberî, *Tarihü 't-Taberi*, s.456.

¹⁶³Ceylan, İbrahim, *Abbasi Halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh ve Dönemi (132-136/750-754)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015, s. 64-65.

¹⁶⁴İslam tarihçileri tarafından batısında Suriye, doğusunda Doğu Anadolu, güneyinde Irak bulunan Yukarı Mezopotamya bölgesine verilen addır. Fırat ve Dicle nehirleri ile birlikte son derece verimli topraklara sahip olması, bu bölgeyi yerleşik hayata geçilebilmesi için elverişli hale getirmiş ve insanlık tarihine etki eden pek çok olayın bu bölgede meydana gelmesini sağlamıştır. Anadolu, Irak ve Suriye hattını birbirine bağlaması sebebiyle stratejik öneme sahip olduğu eskiden beri bilinmekte olup Abbasiler devrinde Anadolu kanadında, Bizans ile arada tampon bir bölge oluşturmak için bölgeye Türkler intikal ettirilmiştir. Bkz. Koyuncu, Mevlüt, "İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma

getirildi. Bu isyan büyümesine imkân verilmeden Abbasi orduları tarafından durduruldu.¹⁶⁵

Halife Seffâh döneminde gerçekleştirilen diplomatik faaliyetlerden en dikkat çekici olanı hiç şüphesiz ki Talas Savaşı safhasıdır. Abbasiler yönetimi ele geçirdiklerinde doğuda gittikçe güçlenen ve Mâverâünnehir¹⁶⁶ bölgesi üzerinde potansiyel bir tehlike teşkil eden Çin ile karşılaştı. Bir imparatorlukla sınır komşusu olmak siyasal, sosyokültürel ve ekonomik pek çok sorumluluğu da beraberinde getirdiği için lehte ya da aleyhte kullanılmaya müsait olan bu olgu son derece çetrefilli konudur. Son derece elzem olan bu konuda incelikli bir diplomasi yoluyla en azami yararı sağlayabileceğinin farkında olan Halife Ebü'l-Abbâs, 132/750 yılında Çin idaresinin başındaki Tang hanedanına elçiler gönderdi.¹⁶⁷

Bu sırada Çin, doğunun tek hâkimi olma hedefi için bölgedeki Türk beyleri üzerinde baskısını fazlasıyla artırmaya başlamıştı. Hatta bu baskı ve sindirme politikası Taşkent Beyi Bagatur Tudun'un öldürülmesine kadar vardı.¹⁶⁸ Bu olay uzun zamandan beri Çin baskısı altındaki Türk boyları için bardağı taşıran son damlaydı. Nitekim bundan sonra bölge üzerinde Çin'in karşında olacak herhangi bir faaliyetin/harekâtın gerek siyasi gerekse sosyal zemini çoktan hazırlanmış oldu. Öldürülen Taşkent Beyinin kaçmayı başaran oğlu, Halife'nin Horasan valisi Ebû Müslim'e sığındığında, Çin'e karşı başarı sağlayabilmek için birlik oluşturma'nın zaruriyetini bilen başta Karluklar olmak üzere Türk boyları, Ebû Müslim'i bölge üzerine yürümeye ikna ederek onun komutası altında birleştiler.¹⁶⁹ Bu gelişmeden haberdar olan Çin komutanı Kao Hsien-Chih, hazırladığı yüz bin kişilik bir ordu ile 133/751 yılında Talas şehrinde Abbasi ordusuyla karşılaştı. Yaklaşık beş gün süren savaşta Karlukların desteğiyle Abbâsiler ciddi bir zafer

Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları*, 10/1, s. 132, ss. 131-140, Sakarya 2008.

¹⁶⁵Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s.500.

¹⁶⁶Nehrin ötesi anlamına gelen maveraünnehir, Orta Asya bölgesinde bulunan iki önemli nehir Seyhun ve Ceyhun'un arasında kalan stratejik, tarihi ve jeopolitik öneme haiz havzayı ifade eder. Günümüzde Türkistan'ın sınırları içerisinde kalan bu bölge, Orta Çağ İslam medeniyetinin geliştiği temel alan olmakla birlikte Buhara ve Semerkant gibi çok sayıda ilim ve kültür merkezine ev sahipliği yapmıştır. Coğrafi konumu, Göktürk Devleti'nin yıkılmasına müteakip bölgeyi terk eden Türklerin geçişini kolaylaştırmış ve bu özelliğinden dolayı Arap tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından "Bilâdü't-Türk" Türk yurdu olarak isimlendirilmiştir. bkz. Atalay, Besim, *Divanü Lügati't-Türk*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2008, III, s. 149-150.

¹⁶⁷Gelber, Herry, *Mö 1100'den Günümüze Çin ve Dünya*, çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010. s. 61.

¹⁶⁸Keleş, Bahattin, "Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 225, ss. 84-87, İstanbul 2016.

¹⁶⁹Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.s. 155.

kazanmıştır.¹⁷⁰

Türklerin, Arapların ve Çinlilerin siyasi kaderini belirleme açısından Talas Savaşı kilit bir öneme sahiptir. Nitekim bu tarihten itibaren Çin, Türkistan bölgesi üzerindeki siyasi emellerinden asırlarca vazgeçerek bölgedeki Türk boyları üzerindeki etkisini yavaşça kaybetmeye başladı. Türkler geçmişte meydana gelen birtakım olumsuz deneyimleri bu tarihten itibaren geride bırakarak, Abbâsiler tarafından sağlanan barış ve istimalet politikası sayesinde İslâmiyeti kabul etmiştir.¹⁷¹ Araplar ise Türkler ile olan ilişkilerini süreç içerisinde ilerletmiş ve özellikle Abbâsi döneminde Türkler, devletin en önemli kademelerinde söz sahibi olarak İslâm tarihinde kayda değer hizmetler yapmaya mazhar olmuşlardır.¹⁷²

Talas Savaşından sonraki yıllarda Ebü'l-Abbas tarafından Çin'e arka arkaya elçiler gönderilmiştir. Hatta diplomatik temasların sıklığı bir yılda üç kez elçilik heyeti göndermeye kadar varır. Şüphesiz ki bu diplomasiin gerekçeleri arasında savaş sonrası durumu tahlil ederek Çin'in hem bölge üzerinde hem de Abbâsilere karşı ne derece tehlike arz ettiğinin sahil bir şekilde belirlenebilmesi yer alır. Çin iç savaşının muhtemel sonuçlarına karşı hazırlıklı bir politika gerçekleştirilmesi ve karşılıklı olarak ticaretin geliştirilmesi de Ebü'l-Abbas'ın amaçları arasında yer alır.¹⁷³

2.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr

Halife Mansûr(H.136-158 M.754-775) Abbasi Devleti'nin başına geçtiğinde selefi Halife Seffâh'ın tüm çalışmalarına rağmen isyanlar ve kontrolün henüz sağlanamamış olmasının verdiği otorite boşluğundan mütevellit dahili pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştı. Tüm bu siyasi belirsizliğin gölgesinde kalmasına rağmen Hâlife Mansûr, devletlerarası ilişkilerin geliştirilmesi için kayda değer bir çaba gösterdi. Bu dönemin genel karakteristiği olarak hâlifeler fetih politikasını ikinci plana atarak bir restorasyon da denilebilecek iç düzeni sağlama faaliyetlerine giriştiler. Şüphesiz ki bunun temel sebebi hem Halife Seffâh'ın hem de Halife Mansûr'un devlet kurmaktan ziyade otoritesini kabul ettirmek ve devlet dinamiklerini sağlam temeller üzerine oturtmak çok daha meşakkatli ve uzun uğraşlar gerektiren bir durumdur. Nitekim Abbâsi Devleti'nin

¹⁷⁰İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, s. 365;Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, VI, s. 27;Taşağıl, Ahmet,"Talas Savaşı",*TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, s.501, İstanbul, 2010.

¹⁷¹Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 28-29.

¹⁷²Barthold, Vasiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 203.

¹⁷³Roskeen, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 115.

mevcut durumunu fırsat bilen Bizans, sınırlarını Abbâsi sınır hattının aleyhine, cesurca ilerletmeye yönelik girişimlerde bulunmuştu. Bu sebepten dolayı Hâlife Mansûr stratejik bir diplomasi yürüterek ilişkilerin yer yer gerildiği Bizans ile münasebetini genellikle savaş, esir mübadelesi ve antlaşma şartları minvalinde sınırlı tutmuşken Çin ile olan ilişkisini gelecekteki potansiyel faydaları sebebiyle daha olumlu ve yapıcı bir şekle büründürmüştür.¹⁷⁴

Talas Savaşı'nda aldığı ağır yenilginin de etkisiyle Tang hanedanı siyasal olarak oldukça çalkantılı bir döneme girmişti. İç karışıklıklar ve isyanlar İmparator Shu- Tsung'u yeni önlemler almaya ve siyasi ittifaklar kurarak isyancılara karşı devletin elini güçlendirme mefhumuna itmisti. Bu niyete binaen geçmişteki savaş deneyimi bir kenarda bırakılarak karşılıklı münasebetler meydana getirilip ve Hâlife Mansûr'un Tang hanedanına 138/756 yılında "An Lu-Shan" isyanı ile mücadelesinde başarılı olabilmesi için bir ordu gönderdiği düşünülmektedir.¹⁷⁵ Bu olayın neticesinde Çin ile olan ilişkiler geliştirilerek daha müspet bir şekil aldı. Tarihi bir ticaret yolu olan ipek yolu ise bu olumlu ilişkilerin doğal bir sonucu olarak Müslüman tüccarlar tarafından daha sık kullanılarak Abbâsi Devleti'nin ticaret ağının genişlemesine sebep olmakla birlikte Çin'in kullandığı pek çok mamül ve icadın Abbâsiler aracılığıyla dünya medeniyetine tanıtılması sağlandı.¹⁷⁶ Velhasıl bu olay üzerine Halife Mansûr'un, Çin gibi uzak bölgelerle temasa geçmeye imkân sağlaması sebebiyle Dicle Nehri'ne sahip olmak ile ne kadar şanslı olduklarını belirtmesi dikkate değerdir. Abbasi-Çin ilişkileri sadece An Lu- Shan isyanıyla sınırlı kalmamış, bu dönemden yaklaşık elli yıl sonra Orta Asya'da meydana gelen Tibet akınlarına karşı bu iki devlet tarafından ittifaklar meydana gelmesine zemin hazırlamıştır.¹⁷⁷

Abbâsi Devleti başarılı ihtilalin neticesi olarak Emevileri tasfiye ederken bir yandan da dâhili isyanlar ile uğraşmaktaydı. Bu sırada ise Bizans İmparatoru V. Konstantinos tebaasından gereken desteği alıp nüfuzunu sağlamlaştıracak doğu tarafındaki baskının da azalmasının vermiş olduğu fırsat vesilesiyle Theodosiopolis (Erzurum) ve Melitene (Malatya) bölgesine 139/756 yılında saldırıda bulundu.¹⁷⁸ Bu olay

¹⁷⁴Bağdâdi, *Tarih*, X, s. 46; İbnü'l-Esîr, *el Kâmil fi't-târîh*, V, s. 432; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler- Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1968. s. 82.

¹⁷⁵Shuriye, Abdi Omar, "Explorations on the Abbasids Political Culture in Pursuit of Sustainable System of Governance in the Muslim World", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7/4, ss. 234, Italy 2016.

¹⁷⁶Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.s.637.

¹⁷⁷Gernet, Jacques, *A History of Chinese Civilization*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, p. 322.

¹⁷⁸Taberî, *Târîh*, VII, s.497; Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s.493; Belazurî, *Fütûhu'l-büldân*, s.216.

üzerine Halife Mansûr ordu göndererek şehirleri kurtarmış ve V. Konstantinos ile saldırı sonucu ele geçirilen esirlerin iadesi için müzakere edilmiş ve bu sebeple taraflar karşılıklı elçiler göndererek mutabakat sağlamıştır. Bununla birlikte İmparator tarafından Hâlifeye 155/771 yılında barış teklifi iletildiği fakat ilerleyen süreçteki Abbâsi Bizans ilişkisinin gidişatı göz önüne alındığında bu teklifin kabul edilmediği anlaşılmaktadır.¹⁷⁹

Abbâsi Devleti ciddi bir başarı sergilemiş olsa da siyasi dengenin Müslüman Araplar aleyhine bir değişiklik geçirdiği görülür. Keza V. Konstantinos'un Batı'daki otorite eksikliği ve papalık ile olan ilişkisindeki dengesiz politikası onun siyasi ağırlığını doğu üzerine vermesine sebep olmuştur. Nitekim mevzubahis döneme kadar savunmada kalan Bizans, bundan sonra taarruz politikasına geçecek ve bu sebepten dolayı da Bizans ile meydana getirilecek diplomatik ilişkiler de bu gerilim üzerinde devam edecektir.¹⁸⁰

Bundan sonra Abbâsiler ve Bizans arasındaki mücadele sınır çatışmaları mesabesinde kalacak ve karşılıklı olarak durumlarını tahlil etme ve yakalanan ilk fırsatta en azami kazanca sahip olma amacına hizmet edecekti. Bu sebepten dolayı Halife Mansûr "sugûr" bölgelerinde¹⁸¹ büyük çaplı bir onarım faaliyetine girişilme talimatını verdikten sonra bölge tahkim edilmeye başlandı.¹⁸² Sınır bölgesinin emniyetini sağlamak, ani saldırılarla yıpratma politikasıyla karşı tarafa gözdağı vermek ve kazanç elde etmek, tarafların başlıca çatışma sebebi olmakla birlikte sınır boylarının da bu kazanımların gerçekleşme yeri olarak kabulünü sağlıyordu. Fakat Abbâsiler için yüzünü Batı'ya çevirmenin en temel gayesi Hz. Peygamber'in, İstanbul'un fethini müjdeleyerek bu görevi Müslümanlar için bir yükümlülük kılmasıdır.¹⁸³

Kaynaklarda ilk kez Hulefâ-yi Râşidin Dönemi'nde görülen yaz ve kış seferleri¹⁸⁴ Emevîler ve ardından Abbasiler tarafından da devam ettirildi. Bizans'a karşı yapılan bu

¹⁷⁹Taberî, *Târîh*, VII, 500; Hatalmış, Ali, *Anadolu'nun Fetih ve İslamlaşma Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, s. 78.

¹⁸⁰Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.s.155.

¹⁸¹Lügatte, hudut, düşman tehdidine açık bölge anlamına gelen bu kavram, İslam devletinin ulaştığı son sınırı ifade etmekle birlikte diğer devletlerden karasal olarak ayrılmasını sağlayan aradaki sınır topraklarına verilen addır. Bu bağlamda en önemli sugûr bölgeleri, ciddi savaşların gerçekleştirildiği Abbasi Devleti'nin sınır komşusu olan Bizans ve Endülüs Emevi Devleti'nin Kuzeyinde bulunan Hristiyan krallıklarla olan sınır hattıdır. bkz. İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Sûretül'l-Arz*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 164-68; Paydaş, Kazım, "Emeviler ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir sugûr Şehri Tarsus", *Ankara Üniversitesi, Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31, s. 5, ss.171-172, Ankara 2012; Bozkurt, Nahide, "Mansur", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, s. 5-6, Ankara 2003.

¹⁸²Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 197.

¹⁸³Ahmed b. Hanbel, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, (thk. Şu'ayb el Arnaut vd.), I-L, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1995-2001, XXXI, s. 287.

¹⁸⁴Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 194; Taberî, *Tarih*, IV, 64-68; Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944, s. 20.

seferler ve farklı nitelikteki savaşlar müstahkem sınır boylarında gerçekleşmiştir. Her iki taraf da bu sebeple savaş alanı addettikleri “sugūr” bölgesinde ordugâhlar kurarak olası bir savaş durumuna kesin bir hazırlık sağlama faaliyetine girişmişti.¹⁸⁵ Özellikle Hâlife Mansûr döneminde iki devlet arasında tampon görevi gören bu bölgeler yeniden yapılandırılarak askeri şehirler niteliği kazandı. Buraya yerleştirilen askeri birlikler ise Türklerden oluşmaktaydı. Nitekim ilerleyen süreçte Abbâsilerin gidişatı üzerinde büyük rol oynayacak Türkler Abbâsi Devleti bünyesine dâhil edilerek ordunun en temel unsuru haline gelecek ve Abbâsi idari ve siyasi alanında önemli faaliyetler meydana getireceklerdi.¹⁸⁶

İki ülkenin art arda askeri seferler tertip etmesinin temel gerekçelerinden biri de bunun aslında tarafların birbirlerini tanıma ve gerek askeri gerekse siyasi olarak bir nevi “nabız yoklama” politikasına sahip olmalarıydı. Bu motivasyon sayesinde ve düzenlenen askeri seferlerin zorunlu neticesiyle taraflar arasına müzakere kanalları açık tutularak diplomatik ilişkiler süregelen hale geldi. Hâlife Mansûr’un değer verdiği diplomasi ilişkilerinin canlı tutulması politikası, elçilerin teatisiyle birlikte oldukça önem kazanarak yavaşça Abbâsi Devleti’nin dış politikadaki karakteristiğinin temellerini oluşturmaya başladı. Bu minvalde Halife 157/774 yılında Rum elçilerini ihtişamlı başkent Bağdat’ta karşılayarak onlarla görüşmüş, hâciplik ve vezaret görevlerini yürütmekte olan Rebi’ b. Yûnus’u onlar için görevlendirerek şehri gezdirtmiştir. Elçilerin şehri nasıl buldukları ve ilk izlenimlerini merak edip sorması Halifenin diplomasinin aracılara duyduğu saygının bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Rum heyeti Bağdat’ı güzel bulduklarını beyan ederek tespit ettikleri noksanlıkları da söylemekten geri durmamıştır. Onlara göre yeşilliği az olan şehrin bir diğer sorunu ise çarşının, şehrin tam merkezinde yer almasının doğuracağı iç güvenlik problemidir. Nitekim tüccar kisvesi altındaki hafiyelerin devlet için önemli olabilecek birtakım bilgilere ulaşabilmesini kolaylaştıracak bu durum heyet tarafından sakıncalı bulunarak Hâlife’ye aktarılmıştır.¹⁸⁷

Bizans ile meydana getirilen diplomatik ilişkilerin tahlili ve irdelenmesinde bizatihi elçilerin beyanatları oldukça önem taşır. Hâlife Mansûr’un belagat ve edebiyata olan yeteneğiyle tanınan kâtibi Umâra b. Hamza’nın İbnü’l-Fakih rivayetiyle anlattığı karşılanma merasimi, devletlerarasındaki ilişkilerin durumunun elçi heyetinin kabulü ve elçilerle iletişimin seviyesinin belirlenmesi hususunda kayda değer bir öneme sahip

¹⁸⁵Belâzûrî, *Fütûhu’l-büldân*, s. 266.

¹⁸⁶Taşagıl, Ahmet, “Türk” *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XLI, s.531, İstanbul2012.

¹⁸⁷Taberî, *et-Târîh* VII, s.653; İbnü’l-Ferrâ, *Rusulü’l-Mülûk*, s.76.

olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Abbâsiler ve Bizans'ın siyasi ilişkisinin fazlasıyla gergin ilerlediği bir süreçte Hâlife tarafından İmparator V. Konstantinos'u (741-775) savaş ile tehdit eden mektubu bir elçi olarak iletmek durumunda olan Umâra b. Hamza henüz Bizans sarayına dahi varamadan üç kez bekletilmiş ve her bekletildiği yerde izin alarak ilerleme durumunda kalmıştır. Kendisini bekleyen güç gösterisi sunusundan habersiz, nihayet saraya vardığında ise geçmesi gereken salonun ana holünde her iki tarafta da onu bekleyen aslanların olduğunu görür. Çok korkmasına rağmen salonu geçen Umâra, salonun ön kısmında geçişine engel olacak şekilde ardı sıra inen kılıçlar görür. Tedirgin bir şekilde kılıçlara doğru ilerlediğinde ise yavaşlayarak durduğunu görür ve yoluna devam eder. Nihayet elçi kabul salonuna vardığında ise bu sefer etrafını kaplayan kızıl bir sis yüzünden yolunu kaybeder, kızıl sis yavaşça dağıldığında ise bu sefer yeşil bir sis onu rahatsız etmeye başlar. Sabırla sisin dağılmasını bekledikten sonra nihayet İmparator ile buluşup ona Halifenin mektubunu takdim ederek görevini ifa etmiş olur. Tercüman aracılığıyla Umâra'ye sorular soran İmparator, onun ağırlanması için gereken koşulların yerine getirilmesini ister. Yakaladığı ilk fırsatta İmparator'a neden bu şekilde bir seremoniye maruz kaldığını sorduğunda aldığı cevap devletlerarası ilişkinin dinamikleri açısından dikkate değerdir; İmparator bunun, gelen yabancı elçilerin kalplerine korku salmak ve Bizans'ın kuvvetini ve baskınlığını derinden hissettirmek için gerçekleştirildiğini ifade eder.¹⁸⁸

Diplomatik temaslar bu dönemde sadece Bizans ile sınırlı kalmadı. Abdurrahman b. Muaviye b. Hişam'ın Endülüs'e ulaşarak (138/755) burada bir devlet kurmasıyla Abbasi Devleti'ne rakip olma potansiyeli, çağdaşı Ebû Cafer Mansûr'un, onun ve kurduğu devleti elimine etme faaliyetlerine girişmesine sebep oldu. Hâlife Mansûr bu amaç uğruna fazlasıyla gayret göstermişse de yükselen Endülüs'e karşı başarılı olamadı ve müzakere yolunu tercih ederek elçi heyetleri gönderip mutabakata vardı.¹⁸⁹

Hâlife Mansûr diplomasi kanallarını açık tutmaya ve müzakereye oldukça önem vermiştir. Nitekim bir diğer husus ise onun elçi seçimine gösterdiği özen ve dikkatiydi. Elçilerin genellikle eğitilmiş, edebiyat ve belagat alanında yetenekli ve devletin önemli bir kademesinde görev alma gibi kıstaslara sahip olması onun elçilerinden beklediği

¹⁸⁸ bkz. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Beyrut 1996, s. 137-139; Avcı, Casim, "Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul (Konstantinopolis)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1/2, s. 82, ss. 80-83, İstanbul 2010.

¹⁸⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.440.

meziyetlerdir. Görevlendirmiş olduğu elçilerin bu özelliklere sahip oluşu onun kıstaslarına bağlılığını ve kararlılığını ortaya koymaktadır.

2.3. Muhammed el-Mehdî

Hâlife Mehdî (H.158-170) idarenin başına geçtiğinde temel dinamikleri oturmuş ve merkezi otoritesi sağlam hale gelmiş bir devleti devralmıştı. Bunun temel sebebi babası Ebu Cafer Mansur'un henüz ihtilal yaşamış devleti muhafaza edebilmek için içe dönük bir politika izleyerek bir nevi yapılandırma sürecine girmiş olmasıdır.

Hâlife Mehdî, devletin idaresini ele aldığı anda pek çok devlet yöneticisi tebriklerini iletmeleri için Bağdat'a elçiler gönderdiler. Gelen elçilerin arasında en dikkat çekenlerden biri İmparator IV. Leon'un elçisi sayılabilir. Elçilerin eğitimli ve yetenekli olmasına ihtimam gösteren IV. Leon, bir mühendisi kendine elçi seçerek onu Bağdat'a gönderir. Elçi, yanında bulunan başmabeyinciye seçtiği bir noktayı işaret ederek bu bölgenin yatırım için çok değerli bir yer olduğunu ve sadece bir yıl içerisinde maliyetini ikiye katlayabileceğini söyleyerek ondan, kendi adına Hâlife Mehdî'den beş yüz bin dinar borç istemesini rica eder. Cömertliğiyle nam salmış olan Halife, elçiye istediği meblağın iki katını vererek her yıl da bu bölgenin kazancının elçiye verilmesini emretmiş olmalıdır. Nitekim elçi, Hâlife'den aldığı bu ücretle nehirlerin birleşme noktasına yıllık geliri yüz bin dirhem olan "Elçi Değirmeni/Reha'l-Batrîk" adı verilecek yapıyı inşa etmişti. Ölümüne kadar da değirmenin getirisi Halife tarafından ona ait kılınmış olmalıdır. Nitekim Bizans elçisinin meydana getirdiği bu usul zamanla Abbâsi ailesiyle birlikte halkı da etkilemiştir.¹⁹⁰

Bizans'ın güçlü imparatoru V. Konstantin'in ölümünün kısa süreli bir otorite sorunu meydana getirmesi Abbâsilerin sugûr bölgesine akınlar düzenlemesi ve bölgede hakimiyetini hissettirmesi için eşsiz bir fırsattı. Bu yıllık akınların en ciddi getirisi, vur kaç stratejisi ile ganimet elde ederek karşı tarafı yıpratmaktı. Bu fırsatı değerlendiren Hâlife Mehdî, amcası Abbas b. Muhammed ve seçkin kumandanlarının önderliğinde Anadolu topraklarına, Bizans'a seferler düzenledi. (H.159-164/M.776-781).¹⁹¹ Karşılıklı olarak saldırıların arttığı bu süreçte Hâlife Mehdî, Anadolu'da kritik bölgeleri ele geçirmiştir. Sonrasında geri çekilerek bu bölgeyi ve Bizans üzerine düzenlenecek

¹⁹⁰ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu'l-Bağdat*, I, s. 91; Yakut El-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s. 31-32; Hizmetli, Mustafa, "Abbâsilerin Bizans ile Ticari İlişkileri", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11/16, ss. 41-52, Ankara 2016.

¹⁹¹ Bozkurt, Nahide, "Mehdi-Billah", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, s.377, İstanbul 2003.

akınları, işinin ehli komutanlarına ve onların yanında bizatihi bu süreci deneyimleyerek tecrübe sahibi olmasını istediği için oğlu Harun Reşid'e bırakarak onu 163 (780) ve 165 (781-82) yıllarında orduların başında seferlere gönderdiği düşünülmektedir.¹⁹²

Bu sırada Bizans, İmparator Leon'un ölümünün meydana getirdiği kargaşa ve bilinmezliğin etkisiyle hanedan kavgalarıyla uğraşmaktaydı. Üstelik karışıklıklar sadece merkezle sınırlı kalmamış ve pek çok bölgede Slav isyanı başladı. Leon'un eşi Kraliçe İrene, oğulları ve tahttaki asıl hak sahibi çocuk VI. Konstantin'e vekâlet ederken çıkan isyanları bastırmak için askeri kuvvetleri bu bölgelere göndermek zorunda kaldı. Böylece taht kavgaları yaşanması sadece bir kıvılcıma bakan Konstantinapol'ü savunmasız bıraktığı gerçeğinin farkına varmıştı.¹⁹³ Bu sırada Hâlife Mehdi'nin, oğlu Harun komutasındaki ordusu çok sayıdaki müstahkem kaleleri ele geçirerek İstanbul Boğazı'nın doğusunda bulunan Khalkedon'a (Kadıköy) ulaştı. Uzun soluklu bir kuşatma gerçekleştiği takdirde şehrin düşeceğinden korkan Kraliçe 182/798 senesinde elçi göndererek barış yapılmasını istedi. Tarafların karşılıklı olarak elçiler aracılığıyla gerçekleştirdikleri müzakereler sonucunda Kraliçe ile, yetmiş ya da doksan bin dinar haraç ödemesi¹⁹⁴ ve elindeki beş binden fazla Arap esirin serbest bırakılması¹⁹⁵ karşılığında anlaşmaya varılmıştır.

Kraliçe İrene 'in Halife Mehdi'ye iyi ilişkiler kurma niyetiyle Bağdat'a elçiler gönderdiği bilinmektedir.¹⁹⁶ Keçi yününden işlenmiş otuz bin lira değerinde kumaşlar, değerli taşlarla süslü kemerler ve değerli elbiseler tarafların birbirlerine göndermiş olduğu hediyeleri arasındadır.¹⁹⁷

2.4. Mûsâ el-Hâdî

Halife Mehdi kendisinden sonra idare makamına geçmesi için oğlu Musâ el-Hâdî'nin (H.169-170) yetişmesine önem verdi. Çünkü halifenin tahayyülünde sırayla önce Hadi sonra ise Harun'u veliaht kılmak vardı. Bu sebepten dolayı oğlu Harun'u Bizans üzerine düzenlenen seferlere göndermiştir ve Bağdat şehrinden hac görevini ifâ edebilmek için ayrıldığında da idareyi oğlu Hâdî'ye emanet ederek onun bu hususta

¹⁹²Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 460.

¹⁹³Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, s.169.

¹⁹⁴Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Abbâsiler Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017, s.119.

¹⁹⁵Clot, Andre, *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 132.

¹⁹⁶Vasiliev, Alexandr Aleksandroviç, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası Yayınları, Ankara 1943.s. 302.

¹⁹⁷Clot, *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, s. 23.

deneyim kazanmasını arzu etmiştir. Halife Mehdi, idareyi kendi oğullarına bırakmak isterken babası Mansur'un, ondan sonra yönetime İsa b. Mûsâ'nın seçilmesi vasiyeti onun planlarının aleyhinde olmakla beraber hızlıca çözüme kavuşturulması gereken bir mesele olarak karşısında duruyordu. Nitekim Mehdi bu problemi çözmek için yakın adamlarından Ebu Ubeydullah'ı elçi olarak göndererek İsa b. Mûsâ'nın hilafet hakkından çekilmesini istedi ve nihayetinde başarılı olarak oğlu Hâdî'yi 160/777 yılında veliaht olarak ilan etti.¹⁹⁸

Hâlîfe Hâdî idareyi devraldıktan kısa bir zaman sonra ciddi boyutlarda isyanlar baş gösterdi. Bu isyanların başında Hz. Ali evlatlarından olan Hüseyin b. Ali'nin, Medine'de halkı ayaklandırarak yönetim aleyhtarı faaliyetlerde bulunması yer alır. Nitekim bu isyanın gitgide daha tehlikeli bir hale geldiğini bilen Hâlîfe, Muhammed b. Süleyman komutasında hazırladığı orduyu isyancıların üzerine gönderir. Meydana gelen şiddetli bir savaşın ardından Hüseyin b. Ali öldürülerek isyana son verilmiş olur.¹⁹⁹

Medine ile sınırlı kalmayan isyanlar Mısır ve Irak'a da sıçramış ve Cezire bölgesinde meydana gelen Harici isyanları Hâlîfe Hâdî'nin göndermiş olduğu ordu sayesinde kontrol altına alınabilmiştir.²⁰⁰ Bu istikrarsızlığı fırsat olarak gören Bizans'ın 169/785 yılında sahilde bulunan Hades kalesine saldırması sonucu daha fazla direnemeyen Müslümanlar burayı terk etmek zorunda kalmışlardır. Buna mukabil Abbâsi birlikleri Me'yuf b. Yahya komutasında Bizans üzerine yaz seferleri tertip etmişlerdir.²⁰¹

Bizans, 169/785 yılında Halife Hâdî'ye bir elçilik heyeti göndermiştir. Hâlîfenin ise heyeti, genç Sa'id b. Müsellem ile birlikte karşıladığı ve onun heyet üzerinde daha yaşlı ve olgun bir intiba uyandırması için sarığını çıkarttığı rivayet edilmektedir.²⁰² Böyle bir girişimin amacı, elçiliğin ciddi tecrübe bilgi birikimi ve olgunluk gerektiren bir görev olmasından dolayı genç birisinin bunun aksi bir intibayı oluşturmasını önlemektir. Abbâsilerde bu niteliklerin elçi seçiminde dış güzellik ile birlikte temel bir ölçüt olarak belirlendiği ifade edilebilir.

Devletin karşı karşıya kaldığı iç isyan ve huzursuzluktaki artış Hâlîfe'ye dış fetihlere yoğunlaşma imkânını tanımamıştır. Bu sebepten dolayı devletlerarası iletişim ve

¹⁹⁸İbnü'l-Esir, *el kâmil fi't-târîh*. V, s. 54-55; Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Abbâsiler Dönemi)*, s. 120.

¹⁹⁹Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa (Peygamberler ve Halifeler Tarihi)*, çev. Muhsin Bozkurt, Çelik Yayınları, İstanbul 2016, s. 620.

²⁰⁰Bozkurt, Nahide, "Hadi-İlelhak", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XV, s.16-17, İstanbul 1997.

²⁰¹Yılmaz, Saim, *Anadolu'da Abbâsi-Bizans Mücadelesi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 168.

²⁰²Avcı, Casim, *İslam Bizans İlişkileri (m.610/847) (Diplomasi, Din, Bilim ve Sanat Alanlarında)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997, s. 91.

müzakere asgari düzeyde kalmış ve elçilerin faaliyetleri de buna mukabil geçmiş dönemlerdeki kadar canlı olmamıştır.

2.5. Hârûnürreşîd

Halife 170/786 senesinde başa geçtiğinde Abbasi Devleti'nin sınırları daha önce hiç olmadığı kadar genişlemiş, hakeza nüfuzu ve otoritesi ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaşmıştı.²⁰³ İç politikadaki düzen ve yürütülen sistemli politika dışarıya da yansımış ve bilinebilen dünyanın ticaret yollarının kesişim noktasında bulunan ve doğu ile batıyı ticaret hattı ile birleştiren Abbâsi Devleti, Hâlîfe Hârûn'un başarılı idaresi sayesinde ticari ilişkilerini fazlasıyla artırmıştır. İktisat mevzusuna ağırlık verilmesinin en temel getirisi Bağdat şehrinin, dünyanın her bölgesinden gelen ürün ve ticaret kervanlarının uğrak yeri ve görkemli bir ortak pazara dönüşmesiydi.²⁰⁴

Bu olumlu atmosfer halkın yaşantısına da yansımış ve sosyal ilişkiler huzur ve güven ortamına kavuşmuştur. Hârûn, ilim adamlarına, şairlere, ediplere, sanatçılara oldukça değer vermiş onları bizzat himayesi altına alarak gerek döneme gerekse yüzyıllar sonrasına damgasını vuracak çok sayıda önemli eser ve buluşun meydana getirilmesine sebep olmuş ve dünya medeniyetine çok değerli katkılarda bulunmuştur. Onun gayret ve desteğiyle günümüzde dahi çok önemli bir yeri olan klasik doğu edebiyatının temelleri atılmış ve Batı zihin dünyasında Doğu kültürünün imgelemine oluşturan refah, zenginlik ve güzellik ideasının esasına vesile olan Binbir Gece Masalları ile birlikte pek çok eser, Abbasi kültür ve medeniyetinin Orta çağ dünyasına kıyasen zirveye ulaşmasına ve Hârûnürreşîd'in Abbâsi Devleti'ni en güçlü dönemine ulaştırmasına sebep olmuştur.²⁰⁵

Halife Mehdi, oğlu Hârûn'u ordularının başında Bizans seferlerine göndermişti. Hârûn gerçekleştirilen başarılı seferlerin neticesinde Khalkedon (Kadıköy)'a kadar ulaşarak VI. Konstantin'e vekalet eden Kraliçe İrene'i üç yıl sürecek bir barış antlaşması imzalamaya mecbur bırakmıştı. Nitekim küçük yaşından beri sağlam bir eğitim ve askeri deneyim kazanmış olması, Halife Hârûn'un yönünü Bizans'a çevirmesinin temellerini oluşturmuştur. Keza Hârûnürreşîd'in Bizans imparatorunu İslam'a davet eden bir mektubu, katibi ve elçisi Muhammed b. el-Leys el-Hatîb'e yazdırması²⁰⁶ onun Bizans ile

²⁰³Halîfe b. Hayyât, *târîh*. s. 365.

²⁰⁴Taberî, *târîh*, VII, s. 617; Dündar, Abdülhamit, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat; Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Özellikleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 46, s.15, ss. 1-58, İzmir 2021.

²⁰⁵Roberts, *Avrupa Tarihi*, s. 146; Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Abbâsiler Dönemi)*, s. 130.

²⁰⁶Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak (ö. 385/995), *el-Fihrist*, I-II, thk. Eymen Fuâd Seyyid, London: Müessesetü'l-Furkân, 1435/2014. I, s. 375.

ilgili yürüttüğü politikanın ipuçlarını vermektedir. Bununla birlikte Bizans'ın, Abbasi Devleti'nin çağdaşı ve rakibi olması, Halife'nin çok sayıda sefer düzenlemesine ve sınır bölgelerinin tahkimat ve tadilatı için özellikle çaba göstermesine nedendir. İki devletin sınırında bulunan şehirlerin 170/786 yılında gerçekleştirilen bu tahkimatı esnasında Halife, Sugūru's- Şamiyye bölgesini Sugūru'l-Cezire'den ayırarak bu bölgeyi el-Avasım adıyla müstakil bir bölge haline getirerek çok sayıda asker yerleştirdi.²⁰⁷

Abbâsi Devleti'ne yıllık tazminat ödeyen Bizans için bu tek sorun değildi. Kraliçe İrene'in, meydana gelen pek çok isyana karşı idaresinde zafiyet göstermesi gerek yöneticileri gerekse tebaayı kaygılandırıyordu. Buna ek olarak Papa III. Leo'nun 185/801 yılında Frank kralı Charlemagne'a Batı Roma İmparatorluk tacını giydirmesi ciddi rahatsızlığa sebep olmuştu.²⁰⁸ Vatikan'ın, Konstantinopol tesirinden kurtulmak için yeni bir güç arayışında olduğu ve bu yüzden Franklara meşruiyet kazandırarak yükselen bu yeni devletle güç dengesini lehinde değiştirme niyetinde olduğunu açıkça belli etmiştir.²⁰⁹ Hristiyan âleminde iki imparatorun varlığı derin bir ayrılığın habercisi ve Bizans'ın güç kaybının acı bir göstergesiydi. Nihayetinde bu olay Bizans için son derece sarsıcı olmakla birlikte yeni bir rakip ile muhatap olmak anlamına geliyordu.

Kraliçe İrene'in evlilik yapmak istediği ve eş adayının da Frank Kralı Charlemagne olduğu söylentisi ise generaller, bakanlar ve siyasi yetkililer için bardağı taşıran son damla olmuştur. Böyle bir evliliğin ihtimali dahi Bizans aristokratları için son derece kabul edilemez bir olgudur. Çünkü Kraliçe'nin cüretkâr hamlesi aslında doğu ve batıyı kutsal evlilik bağıyla tek bir imparatorluk altında toplayarak Hristiyan birliğini sağlamaktı. Hal böyle olsa da bu aynı zamanla Ortodoks Bizans'ın, Katolik Papalığa itaat etmesi anlamına geliyordu ve buna kesinlikle izin vermemeye niyetli Bizans bürokrasisi ve saray yetkilileri, hazine nazırı olarak görev yapmakta olan Nikephoros'un önderliğiyle darbe yapıp Kraliçeyi tahttan indirerek Lesbos (Midilli) adasına sürgüne yolladı. İmparatorluğun başına ise 186/802 yılında darbenin müsebbibi olan I. Nikephoros getirildi.²¹⁰

I. Nikephoros Bizans'ın mevcut durumunun son derece farkında olan biri olarak ipleri eline aldı ve devlet onun döneminde hızlı bir yapılanma sürecine girdi. İsyanları bastırarak merkezi otoriteyi kuvvetlendirmeye yönelik adımlar attı. Devletin siyasi

²⁰⁷Belazürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 155.

²⁰⁸Gregory, Timothy, *a History of Byzantium*, Blackwell Publishing ,Oxford 2005,s. 200.

²⁰⁹Aydın, Mehmet, "Vatikan Ruhani Devletinin İdari Yapısı" ,*Diyanet İlmi Dergi*, 33,s.4, ss.3-15, Ankara 1997.

²¹⁰Taberî, *Târîh*, VIII, s. 307; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 117; Roberts, John Morris, *Avrupa Tarihi*, s.162.

kanadında yenilikler yaparak özellikle içişlerini yeniden örgütledi. Gittikçe artan isyanlar ve iç karışıklıklar askeri harcamaların artmasına neden oluyordu ve bununla birlikte adeta gelenekselleşen sugür bölgelerine düzenlenen saldırıların maliyeti de kayda değer miktarlara ulaşıyordu.²¹¹ Bu sebepten dolayı I. Nikephoros, Kraliçe İrene'in Hârûnürreşîd ile imzaladığı barış antlaşmasının koşulu olan yıllık tazminatı Abbâsi Devleti'ne ödemeyerek yeni bir anlaşmazlığa neden oldu (186/802).²¹² İmparator'un bu hareketine son derece öfkelenen Hâlîfe gönderdiği mektupta, "Bismillahirrahmânirrahim, Müminlerin emiri Hârûn'dan bir Rum köpeği olan Nikephoros'a; Ey kafir ananın oğlu! Göndermiş olduğun mektup elime ulaştı. Cevabım ise kulakların işitmesi için değil, gözlerin görmesi için olacaktır." ifadelerini kullanarak elçileri aracılığıyla tehdit dolu mektubunu Nikephoros'a iletmiştir.²¹³

Karşılıklı mektuplaşmanın ardından Hârûnürreşîd ordusunun başına geçerek 187/804 senesinde Bizans üzerine sefer düzenledi. Nikephoros karşı koymaya çalıştıysa da savaşı kaybederek Hâlîfe'ye sulh teklifinde bulunmak durumunda kaldı. Hem kendi hem de oğlu adına haraç vermesi ve savaş esnasında zarar gören kalelerin tadilat görmemesi şartıyla teklifi kabul etti.²¹⁴

Hârûnürreşîd döneminde Bizans ile ilişkiler gergin bir şekilde sürmüş olsa da tarafların gerginliği yumuşatmayı hedeflediğini düşündüğümüz birtakım jestlerde bulunmuşlar ve birbirlerine kadirşinas davranmışlardır. Nitekim Hârûnürreşîd Herakleia'yı (Ereğli) muhasara altına aldığı anda ele geçirdiği esirlerin arasında İmparator Nikephoros'un oğlunun nişanlısı bulunmaktaydı. Bunun üzerine İmparator bir elçi göndererek Halifeden bu kızın taraflarına iadesini rica etti. Hârûn, kızı büyük bir ihtimam, değerli hediyeler ve Bizans'a sağ salım ulaşmasını temin edecek bir grup askerle birlikte İmparator'a gönderdi. Bu saygıdeğer davranışa karşı Nikephoros'un cevabı bir teşekkür mahiyetinde kıymetli hediyeler, av köpekleri ve cins atlar göndermek olacaktır.²¹⁵ Bu olaydan sonra Bizans ile olan ilişkiler genel olarak küçük çaplı saldırılar ve esir değişimleri minvalinde ilerleyecektir.²¹⁶

Bu dönemde diplomatik ilişkilerin kurulduğu tek devlet Bizans değildir. Talas savaşından sonra Çin ile müspet yönde geliştirilen ilişkiler ticari olarak son derece önem

²¹¹Gregory, Timothy, *a History of Byzantium*, s. 203.

²¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 166.

²¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s.328.

²¹⁴ İbnü'l-Ferrâ, *Rusulü'l- Mülük*, s.80.

²¹⁵Taberî, *Târîh*, VIII, 321; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X,s.344.

²¹⁶ İbnü'l-Esîr,*el-Kâmil*,V,128.

arz ettiğinden Halife Hârûnürreşîd Tang hanedanının başkenti olan Chang-an'a elçi gönderdi. Bu olumlu havanın taraflara ticari açıdan kayda değer katkıları oldu.²¹⁷ Nitekim Bağdat pazarlarında ipek, porselen, çay ve değerli kumaşlar oldukça rağbet görmeye başlayacak ve bu malların satımı için bilhassa Çin Pazarları meydana getirilecektir. Keza Chang-an'da da Arap ve İranlı tüccarlar baharat, değerli taşlar, kumaşlar ve kokular satmaya başlayacak ve bu sayede Çin'de İslâmiyet'in de yayılmasının temelleri atılmış olacaktı.²¹⁸

Hâlîfe'nin iyi ilişkiler kurduğu devletlerden bir diğeri de Avrupa'da yükselişe geçen Frank hanedanıydı. Papa III. Leo'nun elinden taç giydiğinde artık Roma İmparatorluğunun kurucusu statüsüne yükselen Charlemagne, rakibi Bizans'ın karşısında bulunan Abbâsi Devleti'ni siyasi bir müttefik olarak kabul edip ılımlı bir politika yürütme niyetindeydi. Keza tam bu sıralar İspanya'da hüküm süren Endülüs Emevi Devleti'nin Bizans ile müspet ilişkiler geliştirerek Abbâsilere karşı bir politika izlemesi Hâlîfe Hârûn'u Franklar ile müttefik olma yoluna itmişti.²¹⁹

Charlemagne'ın, Hâlîfe Hârûnürreşîd'den Kudüs'e hac ibadetini yapmak için gelen Hristiyan hacıların güvenliklerinin sağlanıp iyi muamele görmelerini rica etmesi üzerine bu isteği Hâlîfe tarafından yerine getirilip kendisine elçileriyle pek çok hediye göndermiştir ama bu hediyelerin arasında bulunan su saati oldukça dikkat çekmiş hakeza Pers Kralı I. Hüsrev'in portresi işlenmiş bir kupa, fil ve satranç takımının²²⁰ bulunduğu da rivayet edilmektedir. Gönderilen bu hediyelerin, muhatapları tarafından son derece dikkate değer bulunması, yüksek İslâm sanatının Avrupa'da oluşturduğu hayranlığın tezahürü olarak uzun süre hafızalarda yer etmiştir.²²¹

2.6. Emîn

Hâlîfe Hârûnürreşîd'in vefatına müteakip oğlu Emîn (H.193-198) idarenin başına geçerek biat aldığında kardeşleri Me'mûn ve Mü'temen bu kararı kabullenerek Hâlîfe Emîn'e biat ettiler. Fakat süreç içerisinde Halife Emîn, veziri Fazl b. Rebi'nin, kardeşi Me'mûn aleyhindeki olumsuz telkinlerin etkisi altında kalarak onu varislikten

²¹⁷Wang Zin Chan, Celaledin, "Çin'de İslamiyet", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2/4, s. 2, ss. 159, İstanbul 1960.

²¹⁸Çakan, Varis, "Geçmişten Günümüze Çin", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2/1, s. 1, ss.123, Ankara 2017.

²¹⁹Demirkent, Işın, "Franklar", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, s.173, İstanbul 1996.

²²⁰Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.521; Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, s.112.

²²¹Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, s. 792.

uzaklaştırma kararı aldı ve 195/810 yılında veliahtlıktan azledilmesini sağladı.²²² Bu olaya tepki gösteren Me'mûn herhangi bir mücadeleye başvurmadan önce kardeşi Emîn'e rahatsızlığını bildiren bir mektup kaleme aldı. Mektuplar ara bulma konusunda başarısız olduğunda Me'mûn için başka bir seçenek kalmamıştı. Başına Herseme b. Ayen'i komutan tayin ettiği bir ordu hazırlayarak Celûla bölgesine gönderdi. İki ordu 195/811 yılında karşı karşıya geldiğinde Me'mûn'un ordusu zafer kazanmıştı. Bu olay üzerine Merv'de biat alarak halife ilan edildi. Emîn her ne kadar da tekrar ordu hazırlayıp direniş göstermeye çalıştıysa da başarılı olamayıp öldürüldü.²²³ Sadece üç yıl süren halifelik süreci içerisinde kardeşi Me'mûn ile yaşadığı anlaşmazlık ve taht kavgası sebebiyle iç ve dış politika faaliyetleri bir müddet askıya alındı.

2.7. Me'mûn

Kardeşi Emin ile giriştiği mücadeleyi kazanan Me'mûn (sal.198-218/218-833), hâlife olduğunda onu bekleyen problemlerin başında ilk olarak bozulan merkezi otoritenin sebep olduğu isyan ve iç karışıklıklar yer alıyordu. Bu yüzden Hâlifeliğinin ilk yıllarında bu soruna yoğunlaşarak isyanları bastırmak istiyordu. Yaşanan iç savaş sonrası devletin zayıflama tehlikesine karşı iktidarını sağlamlaştırmak son derece elzemdi.²²⁴

Hâlife Me'mûn küçüklüğünde sarayda iyi bir eğitim alarak Arap dilinde, fıkıh ve hadis gibi İslam ilimlerinde kendini geliştirerek Kurân'ı-Kerim'i ezberlemiş, döneminde oldukça revaçta olan felsefe ve ilahiyat alanlarında üst düzey bir tedrisattan geçmişti. Bu sırada Bizans da bir hanedan değişikliği yaşayarak başa İmparator Theophilos geçmişti. İmparatorun da tıpkı Hâlife Me'mûn gibi eğitilmiş ve ilmi çalışmalara önem veren bir karakter sahibi olması bu iki devletin ilişkilerini savaş ve ilmi temelli bir diplomasi yürütme minvalinde ilerletecekti.²²⁵ Tahta çıktıktan kısa süre sonra İmparator'un, Hâlife Me'mûn'a hocası olan Synkellos Ioannes Grammatikos'u elçi olarak göndermesi oldukça dikkat çekicidir. Abbâsi mimarisine merak duyan Theophilos hocasından saray mimarisinin örneklerini getirmesini rica etmiştir. Bu ziyaretin karşılığı olarak Hâlife'nin göndermiş olduğu elçi heyeti Bizans'a ulaşmış ve buradaki savaş esirlerinin durumunu görünce

²²²Taberî, *Târîh*, VIII, s. 513.

²²³Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 384.

²²⁴Taberî, *Târîh*, VIII, s. 542-45; İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadi, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülük* (thk. Muhammed Abdülkadir Ata- Mustafa Abdülkadir Ata), X, Beyrut 1992, s. 85.

²²⁵İbnü'l-Ferrâ, *Rusulü'l- Mülük*, s. 87.

Bizans ile esir mübadelesi yapılmasına vesile olmuşlardır.²²⁶

Me'mûn'un felsefeye olan ilgisi çağdaşı Theophilos ile kurduğu ilişkinin temel sâikiydi. Taraflar karşılıklı olarak pek çok mektup gönderiyorlardı. Theophilos'un da ilmi yatkınlığının bilincinde olan Hâlife ondan birtakım yazma eserleri göndermesini rica etmiştir.²²⁷ Kitaplar eline ulaştığında da kurmuş olduğu Beytül Hikme'nin²²⁸ tercüme bölümünün başında bulunan Yuhannâ b. Mâseveyh'i elçi heyetiyle birlikte Bizans'a göndermiştir.²²⁹

Abbâsilerin yaşadığı iç karışıklığı fırsat bilen Bizans imparatorluğu bir yandan isyancı Bâbek el-Hürremî'yi destekleyerek diğer yandan sugür bölgelerine saldırılar düzenlemeye başladığında (215/830) Hâlife Me'mûn Bizans topraklarına girerek çok sayıda kaleyi fethetti. Bir yıl sonra İmparator Theophilos'un düzenlediği saldırıda Müslüman kuvvetlerini yenilgiye uğradığında Hâlife, ordunun başına kardeşi Mu'tasım ve oğlu Abbas'ın komutan seçerek ordu birliklerini Anadolu'ya gönderdi ve çok sayıda kaleyi teslim aldı. Bu yıldan sonra Abbâsi Bizans diplomasisi genellikle savaş, ateşkes ve esir mübadelesi hususlarında kullanılacak ve tarafların ilişkilerinin bu yönde ilerlediği görülecektir.²³⁰

2.8. Mu'tasım-Billâh

Hâlife Me'mûn vefat ettiğinde o döneme kadar canlı bir şekilde süregelen Abbâsi-Bizans diplomatik ilişkileri durgun bir seyir izlemeye başladı. Mu'tasım, (H.218-227 M. 227-842) kardeşinin yerine tahta geçtiğinde İmparator Theophilos 223/837 yılında saldırı düzenledi. Şüphesiz ki bu saldırının arka planında Hâlife Mu'tasım'ın bastırmaya çalıştığı Hürremiye isyanının faili olan Bâbek el-Hürremî'nin İmparator'a elçiler göndererek Bizans'ı, Abbâsi Devleti aleyhinde kışkırtması temel etken olmalıdır.²³¹

İmparator Theophilos büyük bir ordu hazırlayarak başta Melitene (Malatya), Samsat ve Zibatra (Doğanşehir) kalelerini ele geçirerek tahrip etti. Bunun üzerine Hâlife 223/838 yılında, orduyu ikiye bölerek kuzey ve güneyden Anadolu'ya Bizans üzerine

²²⁶Eyice, Semavi, "İstanbul'da Abbâsi Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan Bir Bizans Sarayı: Bryas Sarayı", *TTK Belleten*, 23/89, s. 92, ss. 79.

²²⁷İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Tahran 1391/1971, s. 304.

²²⁸Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 49; Ronan, *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, s. 228.

²²⁹Biçer, Şükran Erdem, *Beytü'l-Hikme ve Tercümeler Dönemindeki Önemi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2020, s. 26; Avcı, Casim, "Rum", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, s. 222-25, İstanbul 2008.

²³⁰Mes'ûdî, *Mürucü'z-Zeheb*, IV, s.42.

²³¹Ya'kubî, *Târîh*, II, s. 475.

sefer düzenledi. Theophilos için, Hâlife'nin ordusunun iki kolunun birleşmesine fırsat verilmeden imha edilmesi elzemdi. Bu sebepten dolayı ordunun ilk kolunun komutanı Afşin'in üzerine askeri birlik gönderildi fakat İmparatorun ordusu ağır bir mağlubiyetle geri çekilmek zorunda kaldı. Afşin ve Hâlife'nin diğer birliğinin birleşerek Ankara kalesini ele geçirmesiyle²³² bölge üzerindeki Bizans direnişi kırıldı ve İmparator, Mu'tasım'a elçiler göndererek sulh teklifinde bulunmak zorunda kaldı.²³³ Hâlife ancak Amorium'un düşmesinden sonra sulh yapabilecekleri gerekçesiyle elçileri geri çevirdi. Bizans için oldukça önemli bir şehir olan Amorium (Emirdağ) ele geçirildi. Theophilos'un ikinci kez sulh için gönderdiği elçilik heyeti de Hâlife tarafından reddedildi.²³⁴

Hâlife'nin sulh tekliflerini reddetmesinin gerekçesi onun Bizans üzerine seferler düzenleyerek fetih harekâtını daha kapsamlı ve uzun soluklu bir hale getirme fikrine sahip olmasıdır. Fakat yeğeni Abbas b. Me'mun'un adına bir darbe girişiminin orduda meydana getirilmesi Hâlife'yi planlarını ertelemek durumunda bırakmıştır. Keza başkent Sâmerrâ'ya döndüğünde Mazyar b. Karin isyanıyla uğraşmak zorunda kalması onu dahili problemler üzerinde yoğunlaşmaya iten sâiklerdendir.²³⁵

Savaş Hâlife Mu'tasım'ın döneminde diplomasi kanalının kurulması için tek sebep olmamıştır. İmparator, Hâlife'ye Gramerci İoannes²³⁶ adıyla tanınan bir patriğin başında olduğu elçilik heyetini değerli hediyelerini takdim etmeleri için göndermiştir. Buna ek olarak heyet, barış mahiyetinde halka otuz altı bin altın dağıtmıştır.²³⁷

2.9. Vâsık-Billâh

Hâlife Mu'tasım vefat etmeden kısa bir müddet önce Hicaz ve Yemen'de çıkan kabile ayaklanmaları gittikçe güçlenerek ciddi bir hal almaya başlamıştı (230/845). Bunun üzerine Hâlife Vâsık (H.227-232) başlarında Boğa el-Kebir adlı Türk bir komutanın olduğu orduyu bölgeye intikal ettirmek suretiyle isyanı durdurmaya muktedir

²³² İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Umem*, s.226.

²³³ Apak, Adem, Abbasîlerin İlk Asında Arap- Bizans İlişkileri, *Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu* (Şam, 2-4 Kasım 2010), ed. Mustafa Öztürk, s. 41, ss. 27-43, Elazığ 2012.

²³⁴ Ya'kubî, *Târîh*, II, s. 581; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 238.

²³⁵ Taberî, *Târîh*, IX, s. 63.

²³⁶ Kazhdan, Alexander, *a History of Byzantine Literature (650-850)*, The National Hellenic Research Foundation Institute Byzantine Researchs, Athens 1999, s. 334.

²³⁷ Smith, Jason Domonick, *John Gramatikos: an Oblique History of a Damned Patriarch*, Ph.d., California State University, 2010, s. 29.

oldu.²³⁸ Mu'tasım her ne kadar da Vâsık'a maddi açıdan donanımlı bir devlet bırakmış olsa da kabileler arası çatışma ve merkezi otoritenin tesis edilmesindeki zafiyet Abbâsi Devleti'nin güç kaybetmesine sebep oluyordu.²³⁹

Bizans tarihi araştırmalarında rivayet edildiği üzere, Halife Vâsık'ın döneminde Konstantinopol üzerine bir deniz seferi tertip edilmiştir. Donanmanın hazırlanma sürecinden sonra 227/842 senesinde Ebû Dinâr'ın komutanlığında harekete geçildi. Fakat donanma Konstantinapol'e varamadan fırtınaya yakalanıp ağır hasar aldı. Bu olay üzerine İmparator III. Mihail misilleme olarak donanmasını Girit adasına göndererek burayı muhasara altına aldı. Bizans kuvvetlerine mukavemet gösteremeyeceklerini anlayan Müslümanlar, Bizans'ta isyan çıktığını, İmparator'un tahttan indirildiği söylentisinin yayılmasını sağlayarak ordunun bir kısmının teyit için Konstantinapol'e dönmesini sağladılar. Böylelikle kalan birlikler kolaylıkta alt edildi.²⁴⁰

III. Mihail, Hâlife'ye bir elçi göndererek esir mübadelesi teklifini iletmiştir. Buna mukabil Hâlife de Bizans sarayına Ahmed b. Ebû Kuteybe adlı elçisini göndererek husus üzerinde müzakere gerçekleştirmişlerdir.²⁴¹ Son zamanlarda Bizans ile yapılan savaşlardan galibiyet ile ayrılmış olsa da Hâlife savaş yanlısı bir yapıda değildi. Bundan dolayı teklifi büyük bir memnuniyetle kabul etti. Taraflar 231/845 yılında Tarsus bölgesinde esir değişimini gerçekleştirdi.²⁴²

Hâlife, Çin Seddi hakkında birtakım araştırmalar yapması için Sellâm et-Tercümân'ı Çin'e göndermiş ve yol üzerinde Tiflis bölgesinde bulunan Erminiyye idarecisi İshak b. İsmail'e yazmış olduğu mektubu ona elçi olarak iletmesini istemiştir.²⁴³

2.10. Mütevekkil-Alellah

Hâlife Mütevekkil (H.232-247) görevi devraldığında döneminin en ciddi problemi devletin hem asker kanadında hem de siyasi kolunda etkinliğini son derece artıran Türk komutanları ile girdiği ciddi mücadelelerdi. Hâlife yönetimde kendi otoritesini sağlama arzusu için atması gereken ilk adımın Türkler'in askeriye ve idareden tasfiyesinin zorunlu

²³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 302.

²³⁹ Demircan, *İslam Tarihi I*, s.323.

²⁴⁰ Kazhdan, Alexander, *a History of Byzantine*, s.345; Gibbon, Edward, II Roma İmparatorluğunun gerileyiş ve çöküş tarihi; Norwich, John Julius, *Bizans Yükseliş Dönemi (Ms.803-1081)*, çev. Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013, s. 59.

²⁴¹ Apak, Adem, Abbasîlerin İlk Asında Arap-Bizans İlişkileri, s. 43.

²⁴² Taberî, *Târîh*, IX, s.142.

²⁴³ İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah (ö.300/912-13), *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik*, nşr. Michael Jan de Goeje, Daru Sadır, Beyrut 1889, s. 106-107; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 140.

olduğu kanısındaydı.²⁴⁴ Bu yüzden Araplar ile iyi ilişkiler geliştirerek Türkler'in başkenti Sâmerrâ'nın bir alternatifini meydana getirmeye çalışarak Türk komutanların nüfuzunu kırmaya çalıştı. Diğer bir planı ise ordudaki Arap, İran ve Berberi'lerin sayısını artırarak Türk asker sayısını azaltma hamlesi olmalıydı. Zira meydana gelen bir diğer sorun ise Azerbaycan ve Ermeniyeye bölgelerinde çıkan isyanlar gösterilir. (235/849-50).²⁴⁵ Hâlife her ne kadar güvenmiyor olsa da bu ayaklanmaları bastırmak için Türk komutanlardan yardım almak zorunda kalmıştır.²⁴⁶

Abbâsi kara ordusu karşısında yetersiz kalınma tehlikesine karşı Donanma kuvvetlerine ağırlık veren Bizans 238/853 senesinde Girit'e giden yardımların önünü kesmek için Mısır'ın liman kenti Dimyat'a saldırı düzenledi. Bu olay üzere Hâlife olası saldırıların önüne geçmek için önemli merkezlere muhkem kaleler inşa ettirdi.²⁴⁷ Aynı yıl taraflar arasında esirlerin serbest bırakılmasına dair bir antlaşma gerçekleştirildi.²⁴⁸

Gerek Hâlife Mütevekkil'in dâhili problemler ile fazlasıyla meşgul olması gerekse Bizans İmparatoru III. Mihail'in idaresinde yaşadığı sıkıntılar sebebiyle diplomasi faaliyetleri bir müddet askıya alınmıştır.

Abbâsi-Bizans ilişkilerinin sadece esir değişimi sebebiyle kurulmadığı da vaki olmuştur.²⁴⁹ Nitekim Mütevekkil, başkent Sâmerrâ'da bulunan sarayının duvarlarının boyanıp süslenmesi için İmparator III. Mihail'den işinin ehli ressam ve sanatkârlar göndermesini istediği bir mektup kaleme aldırır. İmparator ise bir kilise inşa ettirilmesi kaidesini ileri sürerek ressamı Sâmerrâ'ya gönderir.²⁵⁰ Halife Mütevekkil özelinde Abbasiler genel olarak bir elçinin iyi eğitim almış olmasını, soylu bir aileden gelmesini ve dış görünüşüne önem vermesini önemserlerdi. Nitekim İmparator III. Mihail'e esir mübadelesi hususunu görüşmesi için gönderilen elçi Nasr b. Ezher eş-Şi'i Konstantiniyye'ye vardığında yakışıklılığıyla ve gösterişli giyimiyle tüm dikkatleri üzerine çekmiştir.²⁵¹ Nitekim İbnü'l-Cevzî, elçi Nasr b. Ezher'in giydiği elbiseden karşılaştığı manzaraya ve gördüğü değere ayrıntılı bir şekilde değinmektedir.²⁵²

²⁴⁴ Demircan, *İslam Tarihi I*, s. 330.

²⁴⁵ Taberî, *Târîh*, IX, s. 164; Roux, *Türklerin Tarihi*, s.183.

²⁴⁶ İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Umem*, IV, s.290.

²⁴⁷ Ya'kubî, *Târîh*, II, s. 489; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.212.

²⁴⁸ Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s.277.

²⁴⁹ Apak, Abbasilerin İlk Asında Arap-Bizans İlişkileri, s. 43.

²⁵⁰ Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, s.125.

²⁵¹ Taberî, *Târîh*, IX, s. 219.

²⁵² İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XV, s.166.

SONUÇ

İslam medeniyeti tarihinde devlet kurumlarının ihdas edilmesinde Abbasîlerin ilk dönemi başta gelmektedir. Bu dönemde devletin adli, mali ve askeri pek çok alanında gelişmeler kaydedilip idari kurumlarda kayda değer reformlar gerçekleştirilmiştir. Abbasî Devleti merkezi teşkilatında önemli bir görev olan elçilik de bu gelişmelerden payını alıp, çağın gerektirdiği usulde değişime uğramış ve modern diplomasinin gelişmesine katkı sağlamış olmalıdır. İlk dönemlerde savaş ya da ateşkes ilanı ve esir değişimi gibi hususları iletmekle görevli olduğu anlaşılan elçiler, Abbasîler Dönemi'ne gelindiğinde karşılıklı olarak haber taşımaktan ziyade daha komplike amaçlar için görev almış olsa da Abbasî diplomasisi mukim görevliler tarafından yürütülen daimî ilişkiler kurma yanlısı olmamıştır.

Abbasîler Dönemi'nde bilinen dünya ile ilişkiler oldukça artmıştır. Fakat bu gelişmeye rağmen devletlerarası ilişkileri düzenleyen kurum olan elçilik, Abbâsi devlet teşkilatı içerisinde müstakil bir kurum olarak var olmamış, devletin resmi yazışmalardan sorumlu kitabet kurumu olan Resâil/inşa'nın çatısı altında faaliyet göstermiştir. Dış ilişkiler hususunda elçilik görevinin, Divan'ı-Resâil kurumunun idaresi altına bırakılması, Abbâsi idari sisteminin dış ilişkiler ile alakalı farklı görev organlarını bir araya getirerek merkezde topladığı anlamına gelmektedir.

İslam devletlerinin genel olarak siyasi yapılanma konusunda sahip olduğu merkeziyetçi yönetim anlayışının temel sebebiyse devletin teşkilatlanma yapısını oluşturan ana saikin, bir kurumun bünyeye getirilmesinden önce o kurumun müesseseleşmesini gerektirecek koşulların gerçekleşmiş olmasıdır. Bu idari anlayışın tespit edilen nedenlerinden biri, onuncu yüzyılın sahip olduğu siyasi ve idari perspektiftir. Bu bağlamda devletlerin siyasi teşkilatlanma modellerini çağın koşulları, devletin idaresinde temel ihtiyaç olarak belirledikleri alanlar ve pratiklik anlayışı üzerine geliştirmeleri, kurumsallaşmayı gerekli kılan temel unsur olmuştur.

Elçilerin görev alanlarının belirli durumlara dayalı olması ve bu anlayışın devlet teşkilatlanmasındaki, ihtiyaç ve pratiklik anlayışına ters düşmesi, elçiliğin daimî bir vasıf almasına engel olmuş ve bu görevin Resâil kurumunun idaresine bırakılmasına sebep olmuştur. İslâm devletlerinin kanıksamış oldukları şekliyle diplomasi, Abbâsiler için de geçici ve anı kurtarmaya yönelik bir gereklilik olarak kabul edildiğinden dolayı elçilik alanında bir kurumsallaşma cihetine gidilmemiş ve bu sebepten dolayı elçiler mukim görevliler haline gelmemişlerdir.

Abbâsilerin ilk yüzyılında bu kurum birden fazla kişi eliyle yürütölmüş ve bu kişilerin tecrübeli ve yetenekli olmalarına özen gösterilmiştir. Hâlifelerin elçi seçimlerinde ise iyi bir hatip olmayı, siyasete yatkınlığı ve ilmi birikimi ölçüt kabul etmeleri sebebiyle elçilik özel bir zümre yahut aile ile kısıtlandırılmayıp, yetenek esas kabul edilerek çoğunluğu katipler, hacipler ve vezirler olmak üzere yetkililer arasında el değiştirmiştir. Elçiliğe diplomatik müzakere ihtiyacına yönelik pratik bir çözüm olarak başvurulması onu her ne kadar savaş dönemleriyle kısıtlamış olsa da barış dönemlerinde de Abbâsi hâlifelerinin destekleriyle, ticaret temel alınarak bilim, tıp, sanat ve edebiyat alanlarında kayda değer ölçüde ilişkiler geliştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el- Mervezî (ö. 241/855), *Müsned*, (thk. Şu'ayb el Arnaut vd.), I-L, Müessesetü'r- Risale, Beyrut 1995.
- Akdoğan, Ali, "Medeniyetin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslam Medeniyeti", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 11/32, ss. 87-106, Rize 2008.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2015.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017.
- Apak, Âdem, Abbasîlerin İlk Asında Arap- Bizans İlişkileri, *Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu* (Şam, 2-4 Kasım 2010), ed. Mustafa Öztürk, ss. 27-43, Elazığ 2012.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay, TTK Basımevi, Ankara 2008.
- Avcı, Casim, "Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul (Konstantinopolis)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1/2, ss. 80-83, İstanbul 2010.
- _____, *İslam Bizans İlişkileri (m.610/847) (Diplomasi, Din, Bilim ve Sanat Alanlarında)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997.
- _____, "Rum", *DİA*, XXXV, ss.222-25, İstanbul 2008.
- Avunan, Selahattin, *Nizamülmülk'ün Yönetim Anlayışı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2016.
- Ayaz Fatih Yahya (2012). "Abbasiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28, ss. 117-149. İstanbul 2012.
- Aydın, Mehmet, "Vatikan Ruhani Devletinin İdari Yapısı", *Diyanet İlmi Dergi*, 33, ss. 3-15, Ankara 1997.
- Ayönü, Yusuf vd. *Ortaçağ Yeniçağ Avrupa Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Açık öğretim Yayınları, Eskişehir 2019.
- Azimli, Mehmet, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara. 2018.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.

- Berber, Oktay, " Türklerin İslamlaşma Sürecine Dair Türk Tarih Yazımındaki Bazı İfadeler Üzerine", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, ss. 1-24, İstanbul 2017.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
- Biçer, Şükran Erdem, Beytül-Hikme ve Tercüme Dönemindeki Önemi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2020,
- Bosworth, Clifford Edmund, *The Encyclopedia of Islam*, Leiden E. J. Brill, Netherlands 1986.
- Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018.
- _____, "Mansur", *DİA*, XXIX, ss.5-6, Ankara, 2003.
- _____, "Mehdi-Billah", *DİA*, XXVIII, ss. 377-79, İstanbul, 2003.
- _____, "Hadi-İlelhak", *DİA*, XV, ss. 16-17, İstanbul, 1997.
- Bozkurt, Nebi, "Sefaretname", *DİA*, XXXVI, ss. 289-294, İstanbul, 2009.
- _____, "Mescid-i Nebevi", *DİA*, XXIX, ss. 281-289, İstanbul, 2004.
- _____, "Eman", *DİA*, XI, ss.79-81, İstanbul, 1995.
- Broglie, Jacques Victor Albert, *Memoires du Duc de Broglie 1821-1901 (Broglie Dükünün Anıları)*, I, 1825-1870, Paris, 1938.
- Burke, Edmund, *Fransa Devrimi Üzerine Düşünceler*, çev. Ahmet Özcan, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2004.
- Cahen Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi yayınları, Ankara 1990.
- Campbell, Brian, "Roma Dünyasında Diplomasi Yaklaşık MÖ 500-MS 235", çev. Recep Özman, *Tarih Okulu Dergisi*, 14/1, ss. 201-224, İstanbul 2017.
- Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh (ö. 331/942-43), *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb* haz. Mustafa es-Sekkâ vd., Kahire 1401/1980.
- Ceylan, İbrahim, *Abbasi Halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffah ve Dönemi (132-136/750-754)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015.
- Clot, Andre, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.
- Çiftçi, Sait Emre, *Geç Orta çağ'da İtalya'nın Siyasi Durumu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Çakan, Varis, "Geçmişten Günümüze Çin", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2/1, ss.123.

Ankara 2017.

Daban, Cihan, “Uluslararası İlişkilerde Siyasal Aktörler, Bürokrasi ve Jeopolitik Bağlamında Diplomasi: Türkiye Cumhuriyeti Örneği”, *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 2.2, ss. 22-50, Bitlis 2017.

Demircan, Adnan, *İslam Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.

_____, *İslam Tarihi 1*, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2008.

Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

Diamond, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, Pegasus Yayınları, İstanbul 2018.

Demirkent, Işın, "Franklar", *DİA*, XIII, s.173-176, İstanbul 1996.

Dûrî, Abdülazîz b. Abdilkerîm (1919-2010), *el- 'Aşrû 'l- 'abbâsiyyü 'l-evvel, dirâset fi 't-târîhi 's-siyâsî ve 'l-idârîve 'l- âlî*, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1966.

Dündar, Abdülhamit, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat; Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Özellikleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 46, ss. 1-58, İzmir 2021.

Erdem, Gökhan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasi 'ye Geçiş Süreci* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Estin, Colette – Laporte, Helene, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, çev. Musa Eran, Tübitak Yayınları, İstanbul 2002.

Eyice, Semavi, "İstanbul'da Abbâsi Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan Bir Bizans Sarayı: Bryas Sarayı", *TTK Belleten*, 23/89, ss. 79-99. Ankara 1956.

Faure, Elie, *Rönesans Sanatı*, çev. Bertan Onaran, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

Fayda, Mustafa, "Ahidname", *DİA*, I, ss.537, İstanbul 1988.

_____, "Ahidname", *DİA*, I, ss.536-540, İstanbul 1988.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Darünnedve", *DİA*, IIX, ss.555-556, İstanbul 1993.

Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

Gelber, Herry, *Mö 1100'den Günümüze Çin ve Dünya*, çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Geoffrey, Parker, *Sovereign City: The City-state Through History*, University of Chicago Press, United States 2005.

- Gernet, Jacques, *A History of Chinese Civilization*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- Gregory, Timothy, *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, Oxford, 2005.
- Guicciardini, Francesco, *Maxims And Reflections Of a Renaissance Statesman (Ricordi)*, ed. Mario Domandi, The Academy Library Harper and Row Publishers, New York, 1965.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-55), *Tabakâtü'r-ruvât ve et-târîh*, çev. Abdülhalik Balık, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001.
- Hamîdullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2020.
- Hamilton, Keith- Langhorne, Richard, *The Practise Of Diplomacy Its Evolution, Theory And Administration*, Routhledge, New York 2011.
- Hatalmış, Ali, *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik (Hz. Peygamber Döneminden Emevilerin Sonuna Kadar)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- _____, *Anadolu'nun Fetih ve İslamlaşma Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, (ö.463/1071), *Târîhu bağdâd* (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), I, Daru'l-Garbi'l-islami, Beyrut 2001.
- Harari, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Header, Harry, *Italy: A Short Story*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2001.
- Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.
- Hizmetli, Mustafa, "Abbasilerin Bizans ile Ticari İlişkileri", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkishor Turkic*, 11/16, ss.41-52, Ankara 2016.
- Hollis, Martin-Smith, Steve, *Explaining and Understanding International Relations*, Oxford, Oxford University Press, Oxford, 1991.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940), *el-İkdu'l-ferîd* haz. Ahmed Emin vd., Daru'l Küttabi'l-Gazzali, Beyrut 1406/1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntażam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* (thk. Muhammed

- Abdülkadir Ata-Mustafa Adülkadir Ata), X, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el Cezerî (ö. 630-1232), *el-Kâmil fi't-târih* Beyrut 1986.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (ö.318-930), *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Beyrut 1996.
- İbn Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ' (ö. 548/1066), *Rusûlü'l-mülûk ve men yaşluhuli'r-risâle ve's-sifâre* thk. Salahu'd-Din, el Muneccîd, Daru'l-Kitabi'l-Cedîd, Beyrut 1993.
- İbn Habîb, Muhammed b. Habîb el-Hâşimî, *el-Muhabber* (nşr. I. Lichtenstadter), Haydarâbâd, 1361/1942, Beyrut, ts. (Dârü'l-âfâkı'l-cedîde)
- İbn Haldûn, Abdurrahman b.(ö. 808/1406), *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, 2. Bsk, Dergâh Yayınları, İstanbul 1981.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b.Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, (IV./X.yüzyıl) *Sûretül'l-arz*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh (ö.300/912-13), *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik*, nşr. Michael Jan de Goeje, Daru Sadır, Beyrut 1889; İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dârü'l-Marife, I-XII, Beyrut 1415/1995; *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi İbn Kesir*, çev. Mehmet Keskin, X, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-ümem ve teâkübü'l-himem*, thk. Ebu'l-Kasım İmami, IV, Tahran 2001.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (ö. 385/995) *el-Fihrist*, Tahran 1391/1971.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' Ebû Abdillâh el-Basrî el-Hâşimî, (ö. 230/845), *et-Tabakātu'l-kübrâ*, çev. Musa Kazım Yılmaz, Siyer Yayınları, İstanbul 2020.
- İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
- İpşirli, Mehmet, "Elçi", *DİA*, XI, ss.3-15, İstanbul 1995.
- İskit, Temel, *Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.
- Karaağaç, Yunus, "Diplomasi Olgusu Çerçevesinde Propaganda ve Kamu Diplomasisi Faaliyetlerinin Etkileşimi ve Farklılıkları", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi*

- Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bilecik 2019.
- Karaca, Filiz, "Teşrifat", *DİA*, XL, ss. 570-572, İstanbul, 2011.
- Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumlar Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1995.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö.821/1418), *Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşâ*, el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-âmmeh, Kahire 1328/1910-20.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, (1886/1962), *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Kazhdan, Alexander, *a History of Byzantine Literature (650-850)*, The National Hellenic Research Foundation Institue Byzantine Researchs, Athens 1999.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.
- Keleş, Bahattin, "Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, ss. 84-87, İstanbul 2016.
- Kissinger, Henry, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- Kishlansky, Mark, *Civilization in the West*, Pearson Education Publishing, United States 2008.
- Korkut, Hasan, "Osmanlı Sefaretnameleri Hakkında Yapılan Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2, ss. 491-511, İstanbul 2003.
- Koyuncu, Mevlüt, "İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları*, 10/1, ss. 131-140, Sakarya 2008.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Diplomatik" *DİA*, IX, ss. 360, İstanbul, 1994.
- Küçükcan, Talip, "İtalya" *DİA*, XXIII, ss. 453-54, İstanbul, 2001.
- Lewis, Bernard vd., *Encyclopedia of Islam*, 2 Ed. II.
- Mâverdî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed en-Nakkâş el-Mevsîlî el-Bağdâdî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 1434/2013.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî (ö. 845/1442), *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr: el-Hıtat*, Dâru Sâdır, Beyrut 1270/1854.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzeli (ö. 345/956), *Mürucü'z-zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1964.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih

- Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Mez, Adam, *Renaissance of Islam*, çev. D. S. Margoliouth, Jubilee Publishing House, Patna 1937.
- McNeill, William, *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Nicolson, Harold, *Diplomasi*, çev. Mete Ergin, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1970.
- Nizamülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî (485/1092), *Siyasetname*, Çev.: Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- Örenç, Ali Fuat, *Osmanlı Diplomasi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Auzef Yayınları, İstanbul 2013.
- Önkal, Ahmet, "Civar", *DİA*, IIX. ss.34-35 İstanbul 1993.
- Öztürk, Levent, "Necaşi Ashame", *DİA*, XXXII, ss.476-477, İstanbul, 2006.
- Palabıyık, Hanefi, "İslam'ın İlk Yıllarında Emniyet ve Asayiş İşleri", *İstem*, 3/6, ss.147-175, İstanbul 2005.
- Paydaş, Kazım, "Emeviler ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir sugür Şehri Tarsus", *Ankara Üniversitesi, Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31, ss.171-172, Ankara 2012.
- Potyemkin, Vladimir, *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi)*, çev. Atilla Tokatlı, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2009.
- Roberts, John Morris, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yayınları, İstanbul 2015.
- Ronan, Colin, *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu, Tübitak Yayınları, Ankara 1983.
- Roskeen, Hamilton Alexander, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- Satow, Ernest, *A Diplomat In Japan: The Inner History of the Critical Years in the Evolution of Japan When the Ports Were Opened and the Monarchy Restored* (Cambridge Library Collection- East and South-East Asian History, Cambridge University press, England 2015.
- Sezen, Yılmaz, *Büyük Selçuklu Devletinde Elçilik Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek

- Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2019.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505) ,*Târîhu'l-hulefâ'* thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1396/1976.
- Shuriye, Abdi Omar, "Explorations on the Abbasids Political Culture in Pursuit of Sustainable System of Governance in the Muslim World", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7/4, ss. 234-35, Italy 2016.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre, "İlk Çağ Uygarlıklarında Diplomasi", *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2, ss. 179-227, Balıkesir, 2017.
- Smith, Jason Domonick, *John Gramatikos: An Oblique History of a Damned Patriarch*, Ph.d., California State University, United States 2010.
- Şen, Mehmet Emin, Abbasilerin *İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amûli el-Bağdadi (ö. 310/923), *Târîhu't-taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Darü'l-Ma'arif, I-XI, Kahire, 1380/1960.
- Taşagıl, Ahmet, "Talas Savaşı", *DİA*, XXXIX, ss.501, İstanbul, 2010.
- Topuz, Hatice Kübra, "Abbasi Başşehri Sâmerî ve Abbasi Tarihinde Sâmerî Dönemi", *İstem*, 9/18, ss. 83-112, Konya, 2011.
- Tuncer, Hüner, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2012.
- Tuncer, Aziz, "Yerel Yönetimlerin Kökeni Bağlamında İtalyan Şehir Devletlerinde Yönetim ve Aktörler", *İstem*, 1/1, ss. 1-18, İstanbul, 2018.
- Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1968.
- Vakidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), *el-Meğazi*, çev. Musa K. Yıldız, İlk harf Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Vasiliev, Alexandr Aleksandroviç, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası Yayınları, Ankara 1943.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- Wang Zin Chan, Celaledin, "Çin'de İslamiyet", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2/4, ss. 159, İstanbul 1960.
- Yâkut el-Hamevî, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V,

- Beyrut, 1977, (Dâru Sâdır).
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1944.
- Yılmaz, Metin, "Emevi ve Abbasi Dönemi İç İstihbaratı", *İstem*, 6/12, ss. 175-193, Samsun 2008.
- _____, *İslam Şurta Teşkilatı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2003.
- _____, "Bir Devlet Kurumu Olarak Divanü'r-Resail'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/11, ss. 291-312, Samsun 1999.
- Yılmaz, Saim, *Anadolu'da Abbasi-Bizans Mücadelesi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2015
- Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Zürkânî, Abdulazîm Muhammed, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-kur'ân*, Thk. Fevvâz Ahmed, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1995.